



Quashing the Impugned Award Due to Contradictory Judgments

Fereidoon Nahreini 

Associate Professor, Department of Private and Islamic Law, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran Iran, Email: f.nahreini@ut.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Manuscript received:
2 September 2025
final revision received:
11 October 2025
accepted:
12 October 2025
published online:
14 October 2025

Keywords:

Res Judicata, Issuance of Contradictory Judgments, Appealable Award, Impugned Final Judgment, Quashing Without Retrial.

Abstract

The existence of any dispute, gives its beneficiary the right to bring it to action and trial only once. After the issuance of a final judgment on it, whether against or for the plaintiff, and its conclusion on the merits of the dispute, that dispute is eliminated due to *res judicata*, and prevents both parties from reviving it. But if the loser of the case does not accept the final judgment of the court and files a new lawsuit, and the case continues due to the court's inattention to the end of the proceedings and the issuance of a new judgment, how can the absolute validity of the first final judgment be maintained and the second judgment be nullified? Appealing the second judgment and overturning it due to its opposition to the first final judgment is a legal remedy; whatever the second judgment is, it loses its validity by law and the decision of the Supreme Court. Reversing the second judgment due to the existence and validity of the first judgment makes the overturning of the judgment without referring it to an inferior court, unless the first judgment is also overturned due to its contradiction with the law.

Cite this article: Nahreini, Fereidoon. (2025, Autumn) "Quashing the Impugned Award Due to Contradictory Judgments", *Private Law Studies*, 55(3): 479-520. DOI:<https://doi.com/10.22059/JLQ.2025.400020.1008017>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.



DOI:<https://doi.com/10.22059/JLQ.2025.400020.1008017>

Introduction

The subject of the research deals with one reason for the legal reversal of a final judgment related to two contradictory final decisions on the same issue. The existence of any dispute gives its beneficiary the right to bring it to action and trial only once. After the issuance of a final judgment on it, whether against or for the plaintiff, and its conclusion on the merits of the dispute, that dispute is eliminated due to *res judicata*, and prevents both parties from reviving it. But if the loser of the case does not accept the final judgment of the court and files a new lawsuit, and the case continues due to the court's inattention to the end of the proceedings and the issuance of a new judgment, how can the absolute validity of the first final judgment be maintained and the second judgment be nullified?

What is the purpose of establishing the rule of *res judicata*? Why can't litigants re-file their lawsuits that have been finally decided? One of the reasons for the legal reversal of the legal proceedings is the reopening of a lawsuit or dispute that was previously resolved by issuing a final award, and by issuing a new final judgment that is contrary to the previous final one in a resolved lawsuit, the parties to that resolved dispute are dragged into another dispute. In the event of issuing two conflicting rulings, who is the beneficiary in the final decision of the matter in Article 376 of the Code of Civil Procedure?

The losing party of the first and second final judgment or the winning party of the first and second final judgment? If the first final award has passed the Supreme Court's scrutiny and been finalized, can the Supreme Court still overturn the aforementioned judgment in a subsequent proceeding if it finds it contrary to the law? Identifying the type of each of the two contradictory judgments is very important; must both contradictory awards be of the same type and nature, such as two judgments or two orders, or is a conflict between a judgment and an order also possible?

Method

In this research, a descriptive and analytical method was used, and its legal source is the procedural laws and decisions of the Supreme Court.

Conclusion

There is no doubt that the issuance of two final judgments in one issue is contrary to each other, and the second one is subject to quashing before the Supreme Court. Among the final technical orders, the order of disposal of a

suit under certain conditions can stand up against the court ruling; especially when the order was issued before the court judgment is made. In this research, the reason for legal reversal is two court rulings opposed to each other. If there is a contradiction between the court order and the court judgment, we will not always use the same way of quashing the second award. If, after the arbitration award is issued, a final judgment is issued by the court in the same case, the arbitration award will maintain its validity unless the parties have explicitly or implicitly abandoned the preceding arbitration award by bringing the same claim to the court.

The above conditions should also be added to the legal causation element. The legal cause means a new law that is different from the previous law governing the dispute. If a new law is passed after the final judgment is issued and the beneficiary is permitted to bring the same case or the relevant and opposed case, the ruling issued by the second litigation will not be reversible due to the aforementioned reason. To recognize the second judgment from the first one, the date of issuing the judgment is the criterion for the validity of the judgment, not the time of serving the judgment; so, each of the two judgments that is issued and finalized earlier is the first judgment, and the other must be considered the second judgment. But to calculate the deadline for objection, the judgment that has been announced or served later than the other, the legal deadline of the objection will be calculated from the date of service of the next final judgment; although it has been issued and finalized earlier. In the event of issuing a second judgment on the same solved and adjudicated case, appealing the second judgment and overturning it due to its opposition **to** the first final judgment is a legal remedy; whatever the second judgment is, it loses its validity by law and the decision of the Supreme Court. Reversing the second judgment due to the existence and validity of the first judgment makes the overturning of the judgment without sending it to an inferior court, unless the first judgment is also overturned due to its contradiction with the law; in this case, the first judgment will be submitted to the lower and equal court.



نقض رأی مورد فرجام به سبب صدور آرای قطعی مغایر

فریدون نهرینی 

دانشیار گروه حقوق خصوصی و اسلامی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه:
f.nahreini@ut.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	پیدایش هر دعوایی به دارنده آن حق می‌دهد که تنها یک بار آن را در معرض دادخواهی و دادرسی بگذارد. پس از صدور حکم قطعی در آن باره، خواه بر یا برای خواهان و به سرانجام رسیدن آن در ماهیت اختلاف، آن دعوا را به علت حاکمیت اعتبار امر قضاوت شده، از بین می‌برد و مانع هر دو طرف را از بازسازی آن می‌شود. اما اگر بازنده دعوا به حکم قطعی دادگاه تن نداد و از نو دادخواهی کرد و دعوا مسیر خود را به علت بی‌توجهی دادگاه تا پایان مراحل دادرسی و صدور حکمی نوین طی کرد، چگونه می‌توان اعتبار مختوم حکم قطعی نخست را پاس داشت و حکم دوم را از اثر انداخت؟ فرجام از رأی دوم و نقض آن به سبب مغایرت با حکم پایان یافته نخست، چاره قانونی کار است؛ حکم دوم هرچه باشد، اعتبار خود را با ترازوی قانون و تشخیص دیوان عالی کشور از دست می‌دهد. شکستن رأی دوم به علت باشندگی رأی نخست، نقض را از گونه بدون ارجاع می‌کند مگر آنکه رأی نخست نیز به علت مخالفت با قانون نقض شود.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۶/۱۲	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۷/۲۰	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۷/۲۱	
تاریخ چاپ: ۱۴۰۴/۷/۲۳	
کلیدواژه‌ها: اعتبار امر قضاوت شده، رأی قطعی مورد شکایت، صدور آرای مغایر، فرجام‌پذیری رأی، نقض بلاارجاع.	

استناد: نهرینی، فریدون (۱۴۰۴، پاییز). «نقض رأی مورد فرجام به سبب صدور آرای قطعی مغایر». *مطالعات حقوق خصوصی*، ۵۵ (۳)، ۴۷۹-۵۲۰.
DOI: <https://doi.com/10.22059/JLQ.2025.400020.1008017>



© نویسندگان

ناشر: موسسه انتشارات دانشگاه تهران

مقدمه

برپایی دعوا و گذر آن از مسیر دادخواهی و دادرسی نزد مراجع قضایی مانند دادگاه که به صدور حکم قطعی می‌انجامد، دعوا و اختلاف را از بین می‌برد، زیرا طرفین با صدور حکم قطعی و گاه نهایی، درمی‌یابند که با تمیز حق و فصل خصومت از طریق صدور حکم قطعی، دارنده حق از بی‌حق، شناسایی و بازشناسی شده و بنابراین باب چنین دعوایی دیگر قابل بازگشایی و دوباره‌سازی نیست. یکی از جهات نقض در رسیدگی فرجامی، بازگشایی دعوا و اختلافی است که پیش از این به علت صدور رأی قطعی، بسته و رفع شده است و با صدور رأی قطعی نوین و همانا مغایر با رأی قطعی پیشین در دعوایی مختوم، طرفین آن اختلاف مرتفع را به اختلافی دیگر می‌کشاند. درباره این جهت از فرجام و نقض رأی قطعی فرجام‌خواسته، نظرهای گوناگون و همانا نارسایی ابراز شده که نه تنها با عناصر مقرر در این جهت فرجامی سازگاری ندارد، بلکه قاعده روشنی نیز به دست نمی‌دهد. پژوهش حاضر به دنبال طرح پرسش‌هایی درباره این جهت فرجامی (بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م) و تا اندازه‌ای یکی از جهات اعاده دادرسی (بند ۴ ماده ۴۲۶ ق.آ.د.م) و سپس پاسخگویی به آن پرسش‌هاست.

به پرسش‌های زیر باید پاسخ داده شود:

هدف از برقراری قاعده اعتبار امر قضاوت‌شده یا مختوم چیست؟ چرا اشخاص نمی‌توانند دعوای خود را که مورد حکم قطعی قرار گرفته، دوباره‌سازی و اقامه کنند و دیگر بار در معرض قضاوت و دادرسی قرار بدهند؟

۱. مقصود از ذی‌نفع در جهت فرجامی موضوع ماده ۳۷۶ ق.آ.د.م چیست؟ دادباخته حکم قطعی اول و دوم یا دادبرده حکم قطعی اول و دوم؟

۲. چه مرجعی، بی‌اعتباری حکم قطعی فرجام‌خواسته را اعلام می‌دارد؟ دیوان عالی کشور یا دادگاه تالی صادرکننده قرار یا دادگاه تالی هم‌عرض دادگاه صادرکننده حکم فرجام‌خواسته؟

۳. اگر رأی قطعی مقدم در زمان خود، از صافی دیوان عالی کشور عبور کرده و ابرام شده باشد، آیا باز هم در رسیدگی بعدی، دیوان عالی کشور می‌تواند اگر آن را مخالف با قانون یافت، رأی یادشده را نقض کند؟

۴. ملاک مؤخر بودن رأی یا مقدم بودن آن در ماده ۳۹۹ ق.آ.د.م چیست؟ تاریخ دادخواست آنها؟ تاریخ صدور حکم قطعی؟ تاریخ ابلاغ آنها؟ یا تاریخی دیگر؟

۵. هنگامی که هر دو رأی مغایر از دو دادگاه تجدیدنظر استان صادر می‌شود و جنبه مالی دارد و قابل فرجام نیست (ماده ۳۶۷ ق.آ.د.م)، چه راه قانونی وجود دارد و کدام مرجع قضایی صلاحیت رسیدگی و رفع این مغایرت را پیدا می‌کند؟

ع. گاه نیز این مغایرت میان رأی قطعی صادره از دادگاه نخستین با رأی قطعی صادرشده از دادگاه تجدیدنظر استان است. در این موارد، چگونه می‌توان عمل و رفع مغایرت کرد و یکی از آن دو رأی را برگزید؟

نویسنده پژوهش حاضر در نظر دارد به پرسش‌های یادشده، در پرتو قواعد آیینی و قانون آیین دادرسی مدنی و دیگر قوانین مربوط و همانا رویه قضایی در دیوان عالی کشور پاسخ گوید. در این نوشتار، کوشش شده با تکیه بر قوانین گذشته و جاری و قواعد آیینی حاکم بر رسیدگی به جهت یادشده و همچنین آرای دادگاه‌ها و دیوان عالی کشور به‌عنوان رویه قضایی و البته با نگاهی به حقوق تطبیقی، پژوهشی شایسته برای برون‌رفت از این چالش مهم صورت پذیرد تا در رسیدگی مراجع قضایی عالی و تالی نیز به‌کار آید.

۱. قلمرو تضاد دو رأی مغایر به‌عنوان جهت نقض فرجامی

برابر ماده ۳۷۱ قانون آیین دادرسی مدنی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب ۱۳۷۹/۰۱/۲۱ (ق.آ.د.م): «در موارد زیر حکم یا قرار نقض می‌گردد: ...». موارد یادشده در ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م در کنار مواد ۳۷۲ تا ۳۷۵ آن قانون، جهت نقض رأی مورد فرجام را تشکیل می‌دهند. اگرچه همه جهات نقض فرجامی به‌ویژه از منظر موضوع و مرجعیت عالی رسیدگی به آنها، اهمیت دارند، اما در این میان، جهت مقرر در بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م را که در شمار جهات اعاده دادرسی (بند ۴ ماده ۴۲۶ ق.آ.د.م) نیز آمده، باید متفاوت و برجسته دید، زیرا پنداری ریشه در یکی از ارجمندترین قواعد آیینی یعنی اعتبار امر مختوم و قضاوت‌شده دارد؛ هرچند همیشه و در هر حال، از آن ریشه و بنیاد نیست. این جهت نقض فرجامی را نباید از ابتکارات قانونگذار جدید دانست؛ نگاه پردغدغه‌ای است که به تاریخ اصول و دستور محاکمات مدنی یا همان آیین دادرسی مدنی در ایران، حیات و عمر دیرینه دارد. خاستگاه این جهت از جهات دو طریق شکایت فرجام و اعاده دادرسی را باید حکومت قاعده پراج اعتبار امر و دعوی قضاوت‌شده دانست؛ جهتی که با قیاس اولویت و از زاویه گستردگی جهات فسخ رأی در طرق عادی شکایت از آراء، در شیوه‌های واخواهی از حکم غیابی و تجدیدنظر از رأی حضوری غیرقطعی نیز جاری است. در گذشته، بند ۴ ماده ۵۵۹ ق.آ.د.م سال ۱۳۱۸ این جهت نقض فرجامی را مقرر می‌داشت و یکی از نویسندگان نیز شرایط تحقق این جهت نقض را این‌گونه شمارش کرد: ۱. دو مرتبه رسیدگی و صدور رأی برای یک موضوع، ۲. طرفیت همان اصحاب دعوا در هر دو دفعه رسیدگی و صدور رأی، ۳. قابل فرجام بودن هر دو رأی، ۴. عدم فسخ دو رأی مغایر به سبب پژوهش و اعاده دادرسی (کشاوری صدر، ۱۳۵۱: ۵۶ و ۵۷). شرط سوم که به فرجام‌پذیری هر دو رأی می‌پردازد، شایسته بررسی است؛ پنداری اگر یکی از دو رأی، قابل فرجام نباشد، از جهت نقض فرجامی مغایرت آرا

نمی‌توان بهره برد. گویا به این علت که به دیوان عالی کشور اختیار رسیدگی فرجامی درباره آن رأی را نمی‌دهد! استاد دکتر متین دفتری نیز ضمن اعلام مغایرت حکم دوم با تاریخ مؤخر و تنافی آن با اعتبار قضیه محکوم‌بها (حکم اول)، در خصوص این جهت از اعاده دادرسی معتقدند که یک سهو و خطایی باید فرض شود؛ چون چگونه ممکن است دادگاه واحد در موضوع واحد و با وحدت اصحاب دعوا و بدون تغییر سبب، دو حکم متغایر بدهد؟ (متین دفتری، ۱۳۷۸: ۱۸۶).

استاد دکتر شمس در بیان ضابطه تشخیص آرای مغایر به مفهومی که در بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م. نوشته شده، فرموده‌اند که پذیرش ایراد مقدر امر قضاوت‌شده در دادرسی منتهی به صدور رأی دوم است؛ یعنی رأی دوم و مؤخر، از آن روی صادر شده که ذی‌نفع رأی نخست، ایراد امر قضاوت‌شده را در دادرسی منتهی به آن، طرح نکرده و یا اگر هم گفته، دادگاه به آن توجه نکرده است. پس با توجه به وحدت اصحاب دعوا و سبب و موضوع آن دعوا، می‌بایست به صدور قرار رد دعوی دوم اقدام می‌شد که در این صورت به صدور رأی مغایر نمی‌رسید (شمس، ۱۳۷۸: ۴۱۴ و ۴۱۵).

تحلیل و برداشت حضرت استاد، اگرچه درست و منطقی است ولی پنداری باید آن را سازگار با دو حکم قطعی متفاوت و مغایر هم دید؛ زیرا در حقوق آیینی ایران و رویه قضایی جاری، اجرای قاعده اعتبار امر قضاوت شده، اصولاً بر احکام قطعی و گاه نهایی دادگاه‌ها، حاکمیت دارد (بند ۶ ماده ۸۴ ق.آ.د.م) و بر گونه دیگر رأی مانند قرارهای نهایی و قاطع دعوا (ماده ۲۹۹ ق.آ.د.م) به جریان نمی‌افتد. نگارنده بر این باور است که منطق مفاد بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م، چنانکه در بند ۴ ماده ۴۲۶ همان قانون نیز آورده شده و جهت فسخ حکم مورد اعاده دادرسی قرار گرفته است، اصولاً ناظر بر دو حکم قطعی دادگاه است، بنابراین جز در مورد استثنایی مانند قرار سقوط دعوا و قرار عدم استماع دائمی دعوا به علت مغایرت با نظم عمومی و اخلاق حسنه (ماده ۶ ق.آ.د.م)، همه قرارهای نهایی و قاطع دعوا را در بر نمی‌گیرد، زیرا هرگاه خواهان در اقامه دعوی خود به خواسته معین، پیروزی به دست نیاورد و دعوی او به صدور قرار رد دعوا بینجامد، راه اندازی همان دعوی معین و با همان طرفیت و سبب، دعوی تکراری آن خواهان را به علت فقدان شمول اعتبار امر قضاوت شده بر دعوی نخست، مشمول جهت نقض فرجامی مقرر در بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م نمی‌کند. شیوه‌ای که دست کم در حقوق آیینی فرانسه درباره قرارهای عدم استماع دعوا^۱ موضوع و مواد ۳۲ و ۱۲۲ قانون نوین آیین دادرسی مدنی فرانسه، به کار نمی‌آید و ماده ۴۸۰ آن قانون، از آن روی که ایراد عدم استماع دعوا، در شمار دفاع ماهوی قرار می‌گیرد، این گونه قرارهای نهایی و قاطع را نیز زیر سایه اعتبار امر قضاوت شده می‌آورد.

آنچه در ماده ۱۲۲ قانون آیین دادرسی مدنی فرانسه از حیث جهات عدم استماع دعوا، تعریف و شمارش شده، تنها یک سبب مشترک و مشخص دارد و آن نداشتن حق اقامه دعواست. نمونه‌ها و مثال‌هایی که در همین مستند قانونی به عنوان مصادیقی از جهات عدم استماع دعوا، آورده شده مانند ذی‌نفع نبودن خواهان، فقدان سمت، شمول اعتبار امر مختوم^۱، گذشتن مهلت اقامه دعوا و غیره، به نوعی به نداشتن حق اقامه دعوی خواهان ارتباط دارد؛ وقتی خواهان دعوا، ذی‌نفع اقامه دعوی مطروح نیست، در واقع حق اقامه آن را ندارد؛ هنگامی که دعوی به علت سبق اقامه و صدور حکم قطعی مشمول اعتبار امر قضاوت شده می‌گردد، همان خواهان، حق دادخواهی دوباره آن را ندارد. همچنین اگر مهلت اقامه دعوی گذشته و منقضی شده باشد، حق اقامه آن از بین می‌رود. بنابراین نداشتن حق اقامه دعوا به‌ترتیبی که گفته شده، قابلیت استماع دعوا را از بین می‌برد (نهرینی، ۱۴۰۰، ج ۲: ۴۸۱-۴۸۴).

۲. چستی دو رأی مغایر و چگونگی رودرویی آنها با یکدیگر

رأی برابر ماده ۲۹۹ ق.آ.د.م، هر دو «حکم» و «قرار» دادگاه را در برمی‌گیرد. برابر همان مستند قانونی، اگر رأی دادگاه راجع به ماهیت دعوا و قاطع آن باشد، حکم است و اگر دارای یکی از این دو شرط باشد یا هیچ‌یک از این دو شرط را نداشته باشد، قرار نامیده می‌شود (نهرینی، ۱۴۰۰، ج ۳: ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۹۸-۳۰۱ و ۱۳۹۰: ۳۰۵، ۳۰۴).

۱.۲. چستی و چگونگی دو رأی مغایر

مقصود از دو رأی متضاد، در نگاه نخست، تقابل دو قرار در برابر هم یا دو حکم در مقابل یکدیگر و یا یک حکم و یک قرار رو در روی یکدیگر است؛ این رویارویی ظاهری را باید نادیده گرفت. به یقین تضاد و تقابل دو حکم در موضوعی همانند و مشابه هم و یا در موضوعاتی هم‌پیوند یا موثر در یکدیگر (بند ۲ ماده ۸۴ و ماده ۱۴۱ ق.آ.د.م)، از این ظرفیت برای آشکارسازی و بروز این جهت فرجامی برخوردار است. ولی درباره دو گونه از تقابل دیگر، اندیشه انسانی خرسند نمی‌شود یا سخت قانع می‌شود که بتوان آنها را زیر سایه جهت فرجامی یادشده، نهاد و از آن برای نقض رأی دوم بهره برد، زیرا دوگانگی ماهیت حکم و قرار، چنانکه تعریف و عناصر آن دو در ماده ۲۹۹ ق.آ.د.م گفته شده است، آن دو رأی را هم‌تا و هم‌سنگ یکدیگر نمی‌کند که بتوان قرار را معارض حکم دادگاه شمرد؛ زیرا قرار دادگاه به‌ویژه وقتی از گونه قاطع و نهایی است، تاب معارضه و هم‌وردی با حکم دادگاه را ندارد؛ حکم دادگاه، وقتی به مرحله قطعی می‌رسد، اختلاف را فصل می‌کند و با از بین بردن دعوا، سایه اعتبار امر مختوم را بر آن می‌گستراند؛ نتیجه‌ای که قرار

1. Autorité de la chose jugée

نهایی دادگاه به دنبال نمی‌آورد و با وجود صدور رأی قاطع در خارج از ماهیت، دعوا را زنده نگاه می‌دارد و راه دوباره‌سازی آن را برای دادخواهی نوین باز می‌گذارد.

۲.۱.۱. سنجش دو قرار نهایی یا قاطع دعوا با یکدیگر

در تقابل دو قرار نهایی و قاطع دعوا، اصولاً با تضاد دو قرار روبه‌رو نخواهیم شد، چراکه همواره قرارهای نهایی به زیان خواهان هستند و قرارهای وجود ندارد که بتوان آن را علیه و یا به زیان خواننده تصور کرد. همه قرارهای قاطع دعوا مانند قرار رد دادخواست، قرار ابطال دادخواست، قرار رد دعوا، قرار عدم استماع دعوا، قرار سقوط دعوا و قرار عدم اهلیت یکی از طرفین دعوا، در پی نارسایی دادخواست و کاستی دعوای خواهان از منظر فقدان یکی از شرایط دادخواهی (اقامه دعوا) و یا جلوگیری از ادامه دادرسی به تصمیم خواهان، صادر می‌شود و اصولاً نیز به زیان دادخواه است نه طرف دعوای او (خوانده). با این ترتیب، با وجود همسنگی و برابری دو قرار، از آنجا که جز در یک مورد استثنایی (قرار سقوط دعوا)، همواره همه قرارهای قاطع و نهایی یکسویه هستند و برای خواهان و به زیان خواننده صادر می‌شوند، پس تعارض و تغایری نیز میان دو قرار نهایی قابل تصور نیست تا موجد این جهت فرجامی شود. با وجود این در گذشته بند ۴ ماده ۵۵۹ ق.آ.د.م سال ۱۳۱۸ نیز با این گزاره: «اگر احکام یا قرارهایی مباین با یکدیگر در یک موضوع و بین همان اصحاب دعوی یا قائم مقام آنها صادر شده باشد»، رویارویی هریک از دو حکم یا دو قرار را در برابر همجنس خود، از مصادیق دو رأی مغایر آورده بود؛ مانند قرار رد دعوی پسینی در مقابل قرار سقوط دعوای پیشینی. از آنجا که پیامد هر دو قرار قاطع یادشده، خارج شدن آن دعوا از جریان رسیدگی است، مغایرت آشکاری میان این دو قرار دیده نمی‌شود ولی چون قرار سقوط دعوا، همان دعوا را ساقط می‌کند، برپایی دوباره آن دعوا نباید به قرار رد دعوا بینجامد، بلکه باید با صدور قرار عدم استماع به پایان برسد. در پرتو قانون نوین یعنی بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م، گزاره آرای مغایر اگرچه حکم و قرار را در برمی‌گیرد ولی صراحت بند ۴ ماده ۵۵۹ ق.آ.د.م سال ۱۳۱۸ در بیان احکام یا قرارهای مباین با یکدیگر را ندارد تا موجب تصور برخورد دو قرار نهایی با یکدیگر شود.

۲.۱.۲. هم‌سنجی و ارزیابی برخورد قرار نهایی با حکم دادگاه

برخورد قرار نهایی با حکم دادگاه، مانند آن است که خواهان دعوای خود را به خواسته و سبب معینی به طرفیت خوانده اقامه کند و دادگاه با ایراد خوانده به شمول مرور زمان، به صدور قرار عدم استماع دعوا دست بزند و قرار یادشده در مرجع تجدیدنظر تأیید و قطعی شود. سپس خواهان همان خواسته و سبب را از نو علیه همان خوانده اقامه سازد و این بار دادگاه بدون توجه به شمول

مرور زمان، وارد رسیدگی ماهوی شود و در پایان حکم بر محکومیت خوانده صادر کند یا حکم بر بی‌حقی خواهان بدهد.

قرارهای نهایی و قاطع دعوا مانند قرار رد دعوا، قرار ابطال دادخواست، قرار عدم استماع دعوا و قرار رد دادخواست، به‌جز قرار سقوط دعوا، اگرچه قاطع دعوا هستند، ولی راجع به ماهیت نیستند (ماده ۲۹۹ ق.آ.د.م). این‌گونه از قرار، همواره به زیان خواهان صادر می‌شود و اصولاً در ماهیت دعوای طرفین اثری ندارند؛ پس خواه قبل از صدور یکی از قرارهای یادشده یا پس از آن، حکم قطعی درباره همان دعوای مورد قرار نهایی، از همان دادگاه یا دادگاهی دیگر نیز صادر شود، این جهت فرجامی یا حتی اعاده دادرسی در دسترس زیان‌دیده از حکم قرار نخواهد گرفت. زیرا قرار نهایی تاب معارضه و مغایرت با حکم دادگاه را ندارد، بنابراین همواره حکم قطعی اعتبار قضایی و مختوم خود را خواه به نفع خواهان یا به زیان وی باشد، حفظ می‌کند. هیأت عمومی دیوان عالی کشور نیز در باره این جهت از اعاده دادرسی، همین نظر را برگزیده است (مجموعه رویه قضایی، ۱۳۵۳، ج ۲: ۴۶۲-۴۶۵).^۱

۳.۱.۲. هم‌سنجی و ارزیابی برخورد قرار سقوط دعوا با حکم دادگاه

در مورد قرار سقوط دعوا که یکی از قرارهای نهایی محسوب می‌شود و به زیان خواهان است، موضوع کمی جای بررسی بیشتر دارد، به‌ویژه آنکه رأی نخست از حیث تاریخ قطعیت آن، قرار سقوط دعوا باشد و سپس در خصوص همان دعوا، حکم قطعی صادر شود. نماد صدور قرار سقوط دعوا، بخش پایانی بند «ج» ماده ۱۰۷ ق.آ.د.م یعنی صرف‌نظر کردن کلی خواهان از دعوای خود است. اما قرار سقوط دعوا، به جهات و اسباب دیگری هم صادر می‌شود. در برخی دعاوی مانند دعوای غیرمالی به جهت طبع و ماهیت موضوع آن نظیر فوت یکی از اصحاب دعوا سبب نمی‌شود که جانشینی وراثت یا قائم‌مقام او در دادرسی اتفاق بیفتد؛ مانند فوت زوج یا زوجه در جریان رسیدگی به دعوای الزام به تمکین یا صدور مجوز طلاق. در چنین مواردی، به اعتبار پیوند و وابستگی تام موضوع دعوا به شخصیت اصحاب آن، دعوا ساقط می‌شود و دادگاه باید با صدور قرار سقوط دعوا، رسیدگی را متوقف و باب آن را ببندد (نهرینی، ۱۴۰۰، ج ۳: ۱۳۴). افزون بر آن در

۱. رأی اصراری شماره ۳۸۸۵ مورخ ۱۳۴۱/۱۲/۲۲ هیأت عمومی شعب حقوقی دیوان عالی کشور «قطع نظر از اینکه اصولاً و طبق مقررات قانون این دادرسی مدنی تقاضای اعاده دادرسی باید نسبت به دو حکم مغایر صادر از دادگاه استان یک حوزه استینافی به‌عمل آید و در مورد پرونده مطروح دو حکم مغایر به‌نظر نمی‌رسد، بلکه یک حکم و یک قرار مورد بحث بوده و از دو حوزه استینافی اصفهان و شیراز صادر گردیده است چون مبدأ تقاضای اعاده دادرسی از نظر مغایر بودن دو حکم طبق صریح ماده ۵۹۴ قانون این دادرسی مدنی از تاریخ آخرین ابلاغ هریک از دو حکم محسوب می‌شود و این دو حکم همان احکام پژوهشی است نه رأی صادر از شعب دیوان عالی کشور لذا رأی دادگاه استان هفتم که مستنداً صادر شده صحیح بوده و ابرام می‌شود».

دعوی موکل به خواسته الزام به انجام تعهد وکیل (خوانده) نیز هرگاه وکیل مزبور نیز در اثنای دادرسی دچار جنون شود، به علت منفسخ شدن وکالت و عدم امکان طرح ادعای موکل بر مبنای وکالت علیه وکیل، دعوی میان آن دو ساقط می‌شود. پس اگر همان دعوا دوباره اقامه شود و دادگاه حکمی علیه وکیل صادر کند، گفته شده که قرار سقوط دعوا و حکم مزبور با هم مغایرت پیدا می‌کنند (حیاتی، ۱۴۰۰: ۹۴). در نمونه اخیر، پنداری ممتنع شدن اجرای تعهد مورد وکالت از سوی شخص وکیل به سبب حدوث جنون، موجب ساقط شدن این تعهد می‌شود و به تبع، دادرسی به صدور قرار سقوط دعوا می‌انجامد و رسیدگی مجدد به آن دعوا و صدور حکم به محکومیت وکیل به اجرای تعهد در تضاد آشکار با رأی قبلی است و آنگاه جهت نقض فرجامی درباره مغایرت دو رأی قطعی محقق خواهد شد. باید دید این مثال در مورد همه تعهدات و آثار قانونی برخاسته از عقد وکالت، درست است یا خیر؟ اگر جنون وکیل ادواری باشد یا موکل تعهد دیگری را مانند استرداد و برگرداندن دستمزد پرداختی به وکیل را به سبب انفساخ ناشی از جنون بخواهد، باز هم دادگاه باید قرار سقوط دعوا صادر کند؟ جنون خواه ادواری یا دائمی هرگاه پس از عقد وکالت رخ بدهد، عقد وکالت را از بین می‌برد، زیرا جنون ادواری نیز اثر خود را به فوریت و از همان هنگام وقوع می‌گذارد و عقد وکالت را منفسخ می‌کند، ولی خواسته استرداد دستمزد پرداختی به وکیل به انفساخ عقد وکالت برآمده از جنون یا مرگ، دعوا و دادرسی را به ورطه نیستی و صدور قرار سقوط دعوا نمی‌کشاند.

برخورد قرار سقوط دعوا به عنوان رأی اول با حکم دادگاه به عنوان رأی دوم راجع به خواسته یکسان، منوط به ارزیابی این دو رأی، هم از دریچه گونه رأی و هم از زاویه فلسفه وضع و خاستگاه بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م به ویژه پاسداری از قاعده اعتبار امر قضاوت شده است. اگر مبنای این جهت فرجامی، صیانت از قاعده اعتبار امر قضاوت شده باشد که گویی چنین است، قرار سقوط دعوا را نمی‌توان مشمول جهت فرجامی مزبور کرد، زیرا علت صدور قرار سقوط دعوا در چارچوب بند «ج» ماده ۱۰۷ ق.آ.د.م، از آن روی که نتیجه دادرسی و تمیز حق از سوی دادگاه نیست و تنها به اراده خواهان و آن هم به علت صرف نظر کردن کلی وی از دعوا صادر می‌شود، در سایه اعتبار امر قضاوت شده قرار نمی‌گیرد (نهرینی، ۱۴۰۰: ج ۳، ۳۱۷-۳۲۲). اما اگر چرایی برقراری این جهت، صرف مغایرت دو رأی با یکدیگر باشد، حکم قطعی مؤخر را باید مغایر قرار سقوط دعوی مقدم شناخت و البته به حکم دادگاه اعتبار داد؛ چون علت وضع جهت مزبور، ارج نهادن به قاعده اعتبار امر مختوم نیست.

۲.۱.۴. ارزیابی برخورد دو حکم قطعی دادگاه با یکدیگر

تغایر دو حکم قطعی در موضوعی همانند و یکسان، بر احکامی سایه می‌اندازد که موضوع و خواسته هر دو حکم قطعی، از جمله مانند خلع‌ید از مال غیرمنقول با پلاک ثبتی معین، تحویل مال معین، پرداخت مبلغی پول معین با سبب یکسان باشد و یکی برای خواهان و بر خوانده و دیگری برای خوانده و بر خواهان صادر شود. برای نمونه در دعوای خلع‌ید از مال غیرمنقول با پلاک ثبتی معین، اگر دادرسی به صدور حکم قطعی بر بی‌حقی خواهان منتهی شود و سپس خواهان اقامه همان دعوا را به طرفیت همان خوانده از سر بگیرد و به صدور حکم قطعی به نفع خواهان و بر محکومیت خوانده بینجامد، با دو حکم قطعی مغایر یکدیگر روبه‌رو خواهیم شد. گاه موضوع مغایرت دو حکم معارض به سادگی و روشنی بالا نیست و کمی پیچیدگی دارد، ولی متضاد یکدیگر محسوب می‌شوند؛ مانند اینکه خواهان دعوای الزام به انتقال و تسلیم مال معینی را به سبب رابطه برخاسته از قرارداد فروش علیه خوانده برپا می‌سازد و پیروز آن دعوا و دادرسی می‌شود. خوانده که مدعی فسخ همان قرارداد است بی آنکه در جریان دادرسی مزبور آن را در موضع دفاع یا در قالب دادخواست متقابل ادعا و اقامه کند، پس از قطعیت حکم، دعوای اعلام فسخ همان قرارداد و استرداد عوض خود را اقامه می‌نماید و دادگاه نیز با وجود ایراد امر قضاوت و حتی آگاهی از حکم پیشین، به تصور و با استدلال به اینکه عنوان خواسته نوین متفاوت از خواسته مورد حکم قطعی است، دعوای فسخ را استماع می‌کند و به حقانیت خواهان فسخ قرارداد حکم می‌دهد و این رأی نیز پس از گذر از مسیر تجدیدنظر و تأیید آن، قطعیت می‌یابد. حکم قطعی دوم از این جهت که با مفاد حکم قطعی نخست از جهت مفاد و منطوق آن برخورد و مخالفت دارد، به علت شمول قاعده اعتبار امر قضاوت‌شده بر حکم اول، بی‌اعتبار و شایسته نقض است؛ زیرا دادخواهی، فرایند دادرسی نخست و مفاد حکم آن درباره اعتبار قرارداد فروش و انتقال و تسلیم مال معین به خواهان، بیانگر نفوذ و صحت قرارداد مورد دعوا و قابل فسخ نبودن آن است. اگر خوانده، مدعی فسخ قرارداد است باید در همان دادرسی به طرح آن روی بیاورد و پس از صدور حکم بر بی‌حقی خواهان و سایه اعتبار امر مختوم بر آن، هیچ دعوای جدید و مغایر با آن دعوا و حکم مختوم را نمی‌توان استماع کرد.

درباره دعوای مرتبط گفته شده که تکلیف آرای معارض راجع به دعوای مرتبط در قانون روشن نشده و با توجه به قابل اجرا نبودن چنین آرای، اگر صدور آرای معارض، نتیجه عدم رعایت مواد قانونی مربوط به دعوای مرتبط باشد، می‌توان با استناد به بند ۳ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م درخواست نقض رأی از دیوان کشور را کرد (حسن‌زاده، ۱۳۹۱: ۷۲). اعتبار امر مختوم بر هر دعوایی که سایه افکند، هم آن دعوا و هم تمام دعوای مرتبط با آن دعوای مختوم و قضاوت‌شده را زیر چتر خود می‌آورد و آن را از شنیدن و استماع باز می‌دارد. این قاعده بیشتر در دعوای ناهمسو که

از سوی اطراف دعوا در برابر هم و در دو پرونده جداگانه و در عین حال با پیش و پس زمانی اقامه می‌شود (مانند دعاوی مرتبط)، به کار می‌رود. برای نمونه هنگامی که خواهان، دعاوی الزام به تنظیم سند رسمی انتقال ملکی را اقامه می‌کند و با صدور حکم قطعی در آن دعوا به نفع خود، پیروز می‌شود، خوانده نمی‌تواند پس از آن، با برپایی دعاوی خلغید به طرفیت دادبرده نسبت به همان مال مورد حکم قطعی، دادرسی دیگری را با این استدلال که موضوع دعاوی وی متفاوت از دعاوی مختوم است، اقامه سازد، زیرا صدور حکم قطعی به محکومیت خوانده (مالک رسمی مال غیرمنقول ثبت شده) به تنظیم سند رسمی انتقال در پرونده قضاوت شده، گویای آن است که تصرفات دادبرده (خواهان پیشین)، غاصبانه نبوده و او مالک ملک موضوع دعوا و در مقام تصرف مالکانه در ملک خود بوده است. به همین دلیل نیز دعاوی خلغید که ارتباطی کامل با دعاوی مشمول اعتبار امر مختوم دارد، به همراه دعاوی موضوع حکم قطعی، مشمول امر قضاوت شده می‌شود و استماع پذیر نیست. این طرز تلقی و برداشت، برخاسته از این اندیشه مبنایی و ریشه‌ای است که هر دعوائی را تنها برای یک بار می‌توان اقامه کرد و در پیشگاه دادگاه و رسیدگی قضایی قرار داد. دعاوی مرتبط با دعاوی اصلی یا مختوم نیز مانند همان دعوا هستند و شرط یکبارگی اقامه هر دعوائی در دادگستری، دامن سایر دعاوی مرتبط را هم می‌گیرد و اجازه طرح دوباره آن دعوا را حتی در قالب دعاوی مرتبط و پیوسته نمی‌دهد (نهرینی، ۱۳۹۷: ۲۴۷-۲۵۱، ۱۳۹۸: ۳۸۶-۳۸۷ و ج ۲، ۱۴۰۳: ۲۰۲-۲۰۳). بهترین دلیل درستی این اندیشه، بند ۲ ماده ۸۴ ق.آ.د.م و ماده ۱۰۳ آن قانون و همچنین رأی وحدت رویه شماره ۳۷۴۶ مورخ ۱۳۳۸/۰۸/۰۳ هیأت عمومی دیوان عالی کشور است (مجموعه رویه قضایی، آرای مدنی، ۱۳۵۳، ج ۲: ۱۱۸-۱۲۱).

۵.۱.۲. ارزیابی برخورد دو حکم قطعی دارای یک سبب قانونی

در کنار شرایط پیدایش جهت فرجامی موضوع بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م، عنصری وجود دارد که آن جهت فرجامی را از تحقق باز می‌دارد؛ این مانع، سبب قانونی متفاوت از سبب قانونی پیشین نام دارد. اگر از زاویه دیگر بنگریم باید آن را شرط دیگری بدانیم که همسانی سبب قانونی در هر دو دعواست. دادخواهی اگرچه حقی اساسی و بی‌چون و چرا برای یکان یکان مردم است (اصل ۳۴ قانون اساسی)، اما دادگاه و دادگستری، جایی نیست که باب دادرسی را به روی هر خواسته‌ای که در گذشته یک بار رسیدگی شده، بار دیگر بگشاید و آن را در معرض دادرسی دوباره قرار بدهد. گشودن دوباره راه دادرسی برای همان دعوا تنها در دو صورت شدنی است؛ نخستین راه، دادخواهی خواهان (طرف دعوا) پیشین، تغییر دادن سبب خواسته، به شرط آن است که مغایرتی با دعاوی مختوم در حکم قبلی نداشته باشد. دعاوی دیگری که موجب گشودن دوباره دروازه دادرسی برای همان دعوا می‌شود، سبب قانونی جدید یا همان وضع قانون نوین است. به باور

نویسنده، آنچه سبب قانونی موضوع بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م را می‌سازد، همین راه دوم گشودن دادرسی تازه است.

استاد دکتر شمس در پاسخ به این پرسش که اگر جهات موضوعی در دعوای سابق، توصیف قانونی شده باشد، آیا همان جهات موضوعی را می‌توان در دعوای بعد با تغییر توصیف قانونی، سبب جدید شمرد، با استناد به بند ۴ ماده ۳۷۱ و بند ۴ ماده ۴۲۶ ق.آ.د.م گفته‌اند که چون به دلالت مستندات مزبور پس از صدور حکم قطعی، اقامه دعوا بین همان اصحاب دعوا و در همان موضوع با تغییر «سبب قانونی»، مجاز اعلام شده، بنابراین پاسخ پرسش بالا آری است. ایشان اضافه کرده‌اند بعضاً تغییر توصیف قانونی، موجب تغییر موضوع دعوا یعنی توصیف حق مورد مطالبه نیز می‌شود (شمس، ۱۳۹۳: ۱۰ و ۱۱)

شرط یکبارگی خواسته و قاعده اعتبار امر قضاوت شده بر دعوای معین، هنگامی رنگ می‌بازد که همان خواسته با سبب قانونی نوین و تازه‌ای برپا شود؛ مراد از سبب قانونی نوین، تصویب قانون جدید برای همان موضوعی است که پیش از این، از قاعده و حکم قانونی دیگری برخوردار بود و در دادرسی منتهی به صدور حکم قطعی و مختوم، با استناد به آن، رفع اختلاف و فصل خصومت شد. با تصویب قانون تازه، دادباخته از دعوا و حکم پیشین، مجالی دیگر می‌یابد که همان دعوا را این بار با مجوز قانون نوین، از سر بگیرد. مراد از «سبب قانونی»، تغییر و جابه‌جایی قانون جاری است و واژه «سبب» در دو بند ۴ مواد ۳۷۱ و ۴۲۶ ق.آ.د.م، به معنی «علت» است؛ پس اگر به همان علت قانونی پیشین، رأی قطعی دوم و مغایر با رأی قطعی نخست صادر شود، از این جهت فرجام برای شکستن رأی دوم می‌توان بهره برد و در غیر این صورت، چون سبب قانونی حاکم بر دعوا تغییر کرده و مستند رأی دوم شده، بنابراین نقض رأی دوم پذیرفتنی نیست و پنداری هر دو رأی به اعتبار خود باقی می‌مانند. البته در این فرض، بهتر است رأی نخست را از اعتبار انداخت، زیرا رأی دوم با ابتدای بر قانون نوین صادر شده و دعوای موضوع آن نیز از اعتبار امر مختوم برخوردار نیست. با صدور رأی دوم، دیگر جایی برای باشندگی و اعتبار رأی اول باقی نمی‌ماند و باید رأی دوم را وارد بر رأی اول دانست.

صدور آرای قطعی متضاد در موضوعی یکسان و میان همان اصحاب دعوا نیز که به تناسب و حسب مورد از یک دادگاه یا دادگاه‌های گوناگون صادر می‌شود، از جهات اعاده دادرسی و فرجام است؛ جز اینکه رأی قطعی دوم به سبب قانونی جدیدی صادر شده باشد که در این صورت تهافت و مغایرتی میان دو رأی متصور نیست تا از جهات اعاده دادرسی یا فرجام باشد (بند ۴ مواد ۳۷۱ و ۴۲۶ ق.آ.د.م). علت این تصریح قانونی از حیث اختلاف دو رأی قطعی پیشینی و پسینی بر پایه دو سبب قانونی متفاوت نیز روشن است؛ چون هنگامی که اختلاف میان آرای اول و دوم، برخاسته از دو قانون مختلف سابق و لاحق باشد و به تعبیری رأی دوم با تکیه بر قانون نوین و

ناسخ قانون پیشین و منسوخ صادر شود، نمی‌توان اختلاف میان دو رأی متهاافت و مغایر را ناشی از تفاوت در استنباط و برداشت دو شعبه دادگاه یا دو شعبه دیوان عالی کشور از یک قانون دانست و آن را مبنایی برای صدور رأی وحدت رویه قرار داد (نهرینی، ۱۴۰۰، ج ۱، ب: ۴۶۹ و ۱۴۰۳، ج ۲: ۱۸۲ و ۱۸۳)

مراد از سبب قانونی که در بند ۴ ماده ۳۷۱ و بند ۴ ماده ۴۲۶ ق.آ.د.م آمده، مفهوم و نهادی کاملاً متفاوت با سبب دعوا و تغییر آن به واسطه توصیف است. قانونگذار نمی‌خواسته در این دو مستند قانونی، به سبب دعوا بپردازد. هرچند با وحدت سبب دو دعوا و شمول اعتبار امر مختوم بر دعوی موضوع حکم اول، حکم دوم به علت مغایرت با حکم اول، به جهت یادشده (بندهای ۳ و ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م) قابل نقض است. در بسیاری اوقات ممکن است سبب دعوا تغییر یابد، ولی چون امری مرتبط با سبب پیشین دعوا و در همان حال نقیض مفاد امور احراز و اعلامی در مفاد رأی قبلی است، مشمول اعتبار امر قضاوت شده می‌گردد. مقصود از «سبب قانونی»، تغییر خود قانون حاکم است؛ چنانکه پیشتر نیز گفتیم، واژه «سبب» در مواد قانونی یادشده، به معنای «علت» است نه «سبب» به مفهوم جهات و تعهدات مقرر در بند ۴ ماده ۵۱ ق.آ.د.م زیرا روشن است که تغییر سبب در خواسته مورد حکم گذشته و برپایی دوباره همان خواسته با سبب نوین، این دعوا را زیر چتر اعتبار امر مختوم نمی‌برد. برای مثال در باب سبب قانونی، به موجب ماده ۹۴۶ قانون مدنی مصوب سال ۱۳۱۳، زوجه در صورت فرزندان بودن زوج، یک‌هشتم از عین اموال منقول ارث می‌برد و در صورت فقدان فرزند، سهم زوجه یک‌چهارم است. اما در سال ۱۳۸۷، مقنن ماده ۹۴۶ را اصلاح نمود و ارث زوجه به میزان یک‌هشتم و یک‌چهارم قیمت اموال غیرمنقول زوج نیز به فرض وی افزوده شد. در سال ۱۳۸۹، قانونگذار تبصره‌ای به ماده ۹۴۶ اصلاحی ۱۳۸۷ الحاق نمود که برابر آن مفاد ماده ۹۴۶ اصلاحی در مورد وراثت متوفایی که قبل از تصویب آن، فوت کرده ولی هنوز ترکه آن تقسیم نشده نیز لازم‌الاجراست. با تحول قانونی یادشده، چنانچه زوجه‌ای در زمان حکومت ماده ۹۴۶ قانون مدنی مصوب سال ۱۳۱۳ نسبت به مطالبه سهم‌الارث خود از محل اموال غیرمنقول، دادخواست بدهد و آن را مطالبه کند و دادگاه نیز با توجه به مستند پیش گفته، حکم بر بی‌حقی وی صادر کند و رأی مزبور قطعی یابد، در صورت عدم تقسیم ماترک، زوجه می‌تواند پس از تصویب ماده ۹۴۶ اصلاحی سال ۱۳۸۹ قانون مدنی، دوباره دعوی یادشده را اقامه کند و سهم‌الارث خود را از محل اموال غیرمنقول ترکه زوج بخواهد. در این صورت دادگاه مکلف است بر پایه قانون جدید و البته با فرض اینکه هنوز ترکه تقسیم نشده، حکم جدیدی به نفع زوجه صادر و او را مستحق مطالبه و ارث از محل قیمت ماترک غیرمنقول اعلام کند؛ با این ترتیب اگرچه حکم مزبور در ظاهر امر با حکم پیشین و در موضوعی واحد تفاوت دارد، ولی چون بر پایه سبب قانونی جدید مستقر و صادر شده، نمی‌توان آن

را مغایر با حکم قبلی تلقی و به عنوان یکی از جهات فرجامی یا اعاده دادرسی مطرح کرد (نهرینی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۵۳۵ و ۵۳۴). نمونه دیگر از سبب قانونی، حقوقی مانند حق حضانت، حق ولایت و حق ملاقات طفل مشترک توسط زوجین است و چنانکه حق می‌نماید، حکم نیز هست. بنابراین اگر در هنگام قانون جاری، حضانت فرزند مشترک تا هفت‌سالگی با مادر باشد و دادگاه به این علت که فرزند مشترک به هشت‌سالگی رسیده، دعوای مادر برای حضانت فرزند را با صدور حکم بر بطلان دعوا نپذیرد و سپس قانون جدیدی تصویب شود و حضانت فرزند را تا ده‌سالگی برای مادر مقرر کند، در این صورت اگر دادگاه اقامه دعوی مجدد مادر را به خواسته حضانت همان فرزند بپذیرد و حکم به نفع خواهان بدهد، این حکم را از آن روی که با سبب قانونی جدیدی صادر شده، نمی‌توان مغایر حکم پیشین دادگاه که مبتنی بر سبب قانونی دیگری است، تلقی کرد، زیرا حضانت، افزون بر حق زوجین، حکم است و قانون جدید نیز سبب قانونی متفاوت محسوب می‌شود.

۲.۲. چالش برخورد دو حکم ایرانی و خارجی و چگونگی برون‌رفت از آن

وجود این دو حکم متضاد در بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م، گاه می‌تواند صدور یک حکم از دادگاه بیگانه در برابر حکم صادره از دادگاه ایران باشد. آیا چنین فرضی با لحاظ جهات نقض فرجامی و قاعده مقرر در ماده ۳۷۷ ق.آ.د.م، متصور و پذیرفتنی است؟ بند ۵ ماده ۱۶۹ قانون اجرای احکام مدنی، یکی از شرایط صدور دستور اجرای حکم دادگاه خارجی را نبود حکم از دادگاه ایرانی در همان موضوع آورده است؛ به باور نگارنده، این مورد از موانع صدور دستور اجرای حکم دادگاه خارجی است که مقرر می‌دارد: «از دادگاه‌های ایران حکمی مخالف حکم دادگاه خارجی صادر نشده باشد». صدور حکم از دادگاه‌های ایران، از دو حیث، پذیرش حکم دادگاه خارجی را برای صدور دستور اجرای آن باز می‌دارد؛ نخستین سویه این بازدارندگی، احراز صلاحیت ذاتی دادگاه ایران در رسیدگی به دعوای موضوع حکم دادگاه بیگانه است. برابر ماده ۹۷۱ قانون مدنی که ناظر به یکی از قواعد حل تعارض در باره تعیین دادگاه صالح از میان بیش از یک کشور است، تعیین دادگاه صلاحیتدار برای رسیدگی به هر دعوایی که دارای عنصر خارجی است، تابع قانون کشوری است که دعوا در آنجا اقامه می‌شود. مطرح بودن دعوای معین در دادگاه کشور بیگانه، در فرضی که رسیدگی به آن در صلاحیت دادگاه‌های ایران است، صلاحیت دادگاه ایرانی را از بین نمی‌برد. بنابراین مطرح بودن یک دعوا در دادگاه خارجی که نشان از تشخیص صلاحیت از سوی محکمه خارجی دارد، باعث نمی‌شود که تشخیص صلاحیت دادگاه ایران برای رسیدگی به همان دعوا، نادیده گرفته شود. همین موضوع نیز اثر خود را در بخش رسیدگی به تقاضای صدور دستور اجرای حکم دادگاه خارجی نشان می‌دهد، زیرا به‌هنگام رسیدگی به درخواست اجرای حکم دادگاه

خارجی در ایران، دادگاه ایرانی اگر رسیدگی به دعوی مورد حکم دادگاه خارجی را در صلاحیت دادگاه‌های ایران تشخیص بدهد، از صدور دستور اجرای حکم دادگاه بیگانه خودداری می‌کند و با آوردن علل و جهات نپذیرفتن تقاضا، قرار رد تقاضای متقاضی را صادر خواهد کرد (ماده ۱۷۴ ق.ا.ا.م). قرار رد تقاضای صدور دستور اجرای حکم دادگاه خارجی، در مهلت ده روز از تاریخ ابلاغ، قابل پژوهش (تجدیدنظر) است (ماده ۱۷۵ ق.ا.ا.م) و اگر دادگاه تجدیدنظر، تجدیدنظرخواهی را وارد ببیند با فسخ رأی پژوهش‌خواسته، امر به اجرای حکم صادر می‌کند و در غیر این صورت، آن قرار را تأیید خواهد کرد (ماده ۱۷۶ ق.ا.ا.م). پس با قیاس اولویت می‌توان بر آن شد که هرگاه دادگاه ایران در دعوی موضوع حکم دادگاه خارجی، وارد رسیدگی شده و حکم قطعی صادر کرده باشد، به علت پیش احراز و اعلام صلاحیت دادگاه ایران برای رسیدگی به آن دعوا، دادگاه ایرانی از صدور دستور اجرای حکم دادگاه خارجی که حاوی همان دعوا یا دعوی مرتبط مغایر آن است، خودداری می‌کند و قرار رد تقاضای متقاضی را صادر خواهد کرد.

سویه دوم این بازدارندگی، حاکمیت اعتبار امر قضاوت‌شده است که با وجود صدور حکم قطعی از دادگاه ایران، تقاضای اجرای حکم قطعی و لازم‌الاجرای دادگاه خارجی، پذیرفته نمی‌شود. در این فرض، موضوع نمی‌تواند مشمول بند ۴ ماده ۳۷۱ و ماده ۳۷۶ ق.آ.د.م گردد؛ زیرا دیوان عالی کشور ایران، مرجع رسیدگی فرجامی به حکم دادگاه خارجی نیست. اما برگردان آن، شدنی و ممکن است، مانند اینکه نخست حکم قطعی دادگاه خارجی صادر شود و سپس دادگاه ایرانی در پی اقامه همان دعوا نیز صلاحیت خود را بپذیرد و حکم قطعی صادر کند. در این نمونه، اگر پس از فرجام‌خواهی از حکم دادگاه ایران، دیوان عالی کشور، صلاحیت دادگاه ایران را در رسیدگی به دعوا محرز تشخیص ندهد و همان دادگاه خارجی را صالح بشناسد، در این صورت نه از جهت بند ۴ ماده ۳۷۱ بلکه از جهت مقرر در بند ۱ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م، حکم فرجام‌خواسته را نقض بلارجاع می‌کند.

۳.۲. صدور دو حکم مغایر از دو دادگاه دارای صلاحیت ذاتی متفاوت

ماده ۳۷۶ ق.آ.د.م، امکان‌پذیری استفاده از جهت مقرر در بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م را ناظر بر احکامی دانسته که از یک دادگاه یا دادگاه‌های متعدد صادر شده است. چگونه می‌توان تصور کرد که یک دعوا در صلاحیت دو دادگاه یا چند دادگاه (دادگاه‌های متعدد) باشد؟ این دوگانگی در صلاحیت، گاه به علت طرح دعاوی مرتبط در صلاحیت ذاتی دو دادگاه مختلف رخ می‌دهد؛ مانند صدور حکم از دادگاه عالی انتظامی قضات راجع به تقصیر قاضی از یک سو و صدور حکم از دادگاه عمومی حقوقی در دعوی مسئولیت مدنی و مطالبه خسارت علیه همان قاضی که در ماهیت ممکن است در مخالفت با یکدیگر باشند.

گاه اتفاق می‌افتد که دادگاه خانواده به دعوی الزام به تنظیم سند رسمی انتقال مال غیرمنقول ثبت‌شده موضوع مهر که در سند ازدواج از سوی پدر شوهر تعهد شده است، حکم قطعی صادر می‌کند و زوجه را مستحق آن نمی‌شناسد. سپس زوجه دادخواهی خود را در مورد همان دعوا نزد دادگاه عمومی حقوقی پی می‌گیرد که این دادگاه به نفع خواهان، حکم به محکومیت خوانده صادر و اعلام می‌کند.^۱ هر دو حکم صادره در مرجع تجدیدنظر تأیید و قطعیت می‌یابد. در این نمونه، وقتی حکم قطعی نخست از دادگاه فاقد صلاحیت صادر می‌شود، چون هم صلاحیت دادگاه صادر کننده رأی از سوی همان دادگاه مرجوع‌الیه احراز شده (ماده ۲۶ ق.آ.د.م) و هم طریق عادی شکایت از رأی و مسیر آن را طی کرده است، فرض می‌شود که از دادگاه صالح صادر شده و پنداری درست است؛ زیرا کدام شخص یا چه مرجعی تشخیص می‌دهد که دادگاه صادرکننده حکم قطعی اول، صلاحیت ندارد؟ حکم قطعی دوم نیز با آنکه از دادگاه صلاحیتدار صادر شده و با حکم نخست نیز در تضاد و تغایر است، به علت همین مغایرت و شمول اعتبار امر مختوم بر حکم اول، در نتیجه فرجام‌خواهی نقض خواهد شد و حکم قطعی نخست نیز اگر به تشخیص دیوان عالی کشور از دادگاه غیر صالح صادر شده باشد، به همین سبب مقرر در بند ۱ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م یعنی صدور حکم از دادگاه فاقد صلاحیت، نقض و به دادگاه تالی سپرده خواهد شد.

صدور دو حکم در یک دعوا از دو دادگاه مختلف با صلاحیت ذاتی متفاوت، موجب اشکال است؛ چون فقط یک دادگاه، صلاحیت ذاتی رسیدگی به آن دعوا را دارد و برابر قاعده یگانگی و انحصار صلاحیت ذاتی (نهرینی، ۱۴۰۰، ج ۱، ب: ۱۷۶ و ۱۷۷)، نمی‌توان تصور کرد که بیش از یک دادگاه، صلاحیت رسیدگی به دعوایی را داشته باشد. پس پنداری در چنین مواردی نوبت به جهت مقرر در بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م نمی‌رسد. بی‌تردید دیوان عالی کشور حکم دادگاهی را که صلاحیت ذاتی رسیدگی به دعوا را نداشته است، نقض می‌کند؛ در این خصوص فرقی نمی‌کند آن رأیی که نقض می‌شود، از حیث تاریخ صدور، اول صادر شده باشد یا دوم. تفاوت در این است که وقتی حکم قطعی دوم از دادگاهی صادر می‌شود که صلاحیت ذاتی رسیدگی به آن دعوا نداشته

۱. رأی وحدت رویه شماره ۸۲۹ مورخ ۱۴۰۱/۱۲/۱۶ هیأت عمومی دیوان عالی کشور: «دادگاه خانواده برابر ماده ۱ قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۹۱، برای رسیدگی به امور و دعاوی خانوادگی تشکیل شده و در ماده ۴ این قانون، موارد صلاحیت آن احصا شده است؛ بر این اساس، دعوی زوجه به طرفیت متعهد ثالث مبنی بر «الزام به تنظیم سند رسمی مال غیرمنقول موضوع مهریه» که زوج طرف دعوا نیست، از صلاحیت این دادگاه به عنوان یک مرجع اختصاصی و دارای صلاحیت استثنایی، خارج است و مطابق اصل، در صلاحیت دادگاه عمومی حقوقی است. بنا به مراتب، رأی شعبه اول دیوان عالی کشور که با این نظر انطباق دارد، به اکثریت آرا صحیح و قانونی تشخیص داده می‌شود. این رأی طبق ماده ۴۷۱ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ با اصلاحات و الحاقات بعدی، در موارد مشابه برای شعب دیوان عالی کشور، دادگاهها و سایر مراجع، اعم از قضایی و غیر آن لازم‌الاتباع است».

است، موضوع مشمول هر دو جهت مقرر در بندهای ۱ و ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م می‌شود؛ در وضعیت یادشده، تکلیف دیوان عالی کشور چیست؟ استناد به جهت موضوع بند ۱ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م و نقض حکم و ارجاع به دادگاه صالح برای رسیدگی ماهوی دوباره و صدور حکم جدید، یا نقض بلا ارجاع حکم دوم به دو اعتبار فقدان صلاحیت ذاتی و شمول اعتبار امر قضاوت‌شده؟ به باور نویسنده، دومی ترجیح دارد، زیرا وقتی دیوان عالی کشور حکم دادگاهی را که فاقد صلاحیت ذاتی است نقض می‌کند، وظیفه دارد رسیدگی ماهوی به دعوای مزبور را به دادگاه صالح بسپارد. در جایی که قبلاً حکم نخست در دعوای مطروح از دادگاه صالح صادر شده، فرستادن پرونده به همان دادگاه صالح که پیش از این تصمیم گرفته و انشای حکم کرده، خطاست. موضوع یادشده، ما را به مسیر دیگری هم می‌کشانند؛ اینکه جهت مقرر در بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م، با فرض داشتن صلاحیت ذاتی یا نسبی هر دو دادگاه مختلف برای رسیدگی به یک دعواست. اگر یکی از این دو دادگاه، صلاحیت رسیدگی نداشته باشد، موضوع مشمول جهت مقرر در بند ۱ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م می‌شود و نوبت به جهت تضاد دو رأی در بند ۴ ماده ۳۷۱ آن قانون نمی‌رسد (نهرینی، ۱۴۰۱، ج ۴: ۵۳۱-۵۲۹).

اگر دو دادگاه یکسان مانند دادگاه عمومی حقوقی از دو حوزه قضایی تهران و شیراز باشند، آنگاه به علت دو صلاحیت محلی مختلف، به این تقدم و تأخر توجه می‌شود.

۴.۲. تغایر دو حکم قطعی فرجام‌ناپذیر

سرنامه بالا به وضعیتی اشاره دارد که هیچ‌یک از دو حکم قطعی مغایر هم قابل فرجام نیست و یا در صورت فرجام‌پذیری آن احکام، مهلت فرجام‌خواهی از حکم دوم سپری و نهایی شده است. در این صورت چاره کار چیست؟ کدام‌یک از دو حکم قطعی معارض یکدیگر، اعتبار دارد و کدام‌یک بی‌اعتبار است؟ در این فرض، سه راه قانونی قابل پیشنهاد است؛ نخستین طریق قانونی در فرض رعایت مهلت قانونی و صدور دو حکم مغایر از یک دادگاه، شیوه اعاده دادرسی از حکم دوم است. طریق دوم، اعمال اعاده دادرسی با تجویز رئیس قوه قضاییه در پرتو ماده ۴۷۷ قانون آیین دادرسی کیفری است. آخرین راه، اعتبار بخشی به یکی از دو رأی با تفسیر درست از قانون است؛ اگر حکم قابل اعاده دادرسی نباشد و در مسیر تجویز اعاده دادرسی از سوی رئیس قوه قضاییه هم قرار نگیرد و یا در صورت طرح، به رد درخواست و عدم تجویز رئیس قوه قضاییه منتهی شود، شیوه اخیر تنها راهی است که در این فرض باقی می‌ماند.

استاد دکتر کاتوزیان با این مقدمه که اعتبار امر مختوم را حتی اگر مفاد آن با قواعد مربوط به نظم عمومی و اخلاق حسنه نیز مخالف باشد، به هیچ سببی نمی‌توان نقض کرد، استدلال می‌کنند که اگر دو حکم معارض هم مختومه شود و از طریق اعاده دادرسی هم نتوان یکی از آن

دو حکم را فسخ کرد، هیچ‌یک از این دو حکم به علت مخالفت با نظم عمومی بی‌اعتبار نیست. اجرای هر دو حکم نیز امکان ندارد، زیرا بنا به فرض، مفاد آن دو قابل جمع نیست و ناگزیر باید یکی از آن دو حکم را بر دیگری ترجیح داد. ایشان به پیروی از نظر دو حقوقدان فرانسوی (ریپر و بولانژه)، ضمن همانند کردن وضعیت این دو حکم با دو قانون معارض که از حیث عموم و خصوص با هم برابرند، به حکم منطقی، حکم اخیر (دوم) را قابل اجرا می‌دانند، بنابراین پس از آن نیز دادگاه‌ها مکلف‌اند مفاد آن را محترم بشمارند (کاتوزیان، ۱۳۵۸: ۵۵ و ۵۶).

همانندسازی دو حکم مغایر با دو قانون معارض و ترجیح حکم دوم در شناسایی رأی معتبر برای اجرای آن، اگرچه تشبیه خوبی برای برون‌رفت از چالش دو حکم متضاد فرجام‌ناپذیر است، اما قاعده اعتبار امر مختوم را با فراموشی و غفلت ساده دادرده رأی اول از یک سو و ناآگاهی و تسامح دادگاه از دیگر سو و البته گاه سوء استفاده دادباخته رأی اول، زیر پا می‌گذارد و آن قاعده را دستخوش دوباره‌سازی دعوای قضاوت‌شده و رأی جدید می‌کند. نباید از یاد برد که چرا قاعده اعتبار امر محکوم‌بها به عنوان یک اماره قانونی مطلق، پدید آمد و در دادرسی نیرو گرفت؟ پی افکندن این قاعده ارجمند از آن روی بود که هر دعوایی فقط یک بار در مسیر رسیدگی و دادرسی قرار بگیرد و از آن پس، قابلیت استماع خود را از دست بدهد. اشکال کار در فقدان یک مرجع عالی قضایی برای تشخیص قاعده اعتبار امر مختوم، اعلام بی‌اعتباری رأی دوم و ترجیح رأی اول است. برای رسیدن به این مقصود، استفاده از طریق تجویز اعاده دادرسی توسط رئیس قوه قضاییه (ماده ۴۷۷ ق.آ.د.ک) و یا امکان فرجام‌خواهی از سوی دادستان کل کشور (ماده ۳۸۷ ق.آ.د.م) یا رئیس دیوان عالی کشور (اصل ۱۶۱ قانون اساسی)، بهترین شیوه برای پاسداری از قاعده مزبور و محافظت از قانون است و در نبود آن، نخست باید از راهکار مواد ۲۷ و ۲۹ قانون اجرای احکام مدنی برای استعلام از دادگاه صادرکننده حکم قطعی دوم و تفسیر آن سود برد و آنگاه اگر این شیوه نیز کارگر نیفتاد، باید برای شناسایی قاعده اعتبار امر مختوم در رأی اول، به سراغ مرجع مجری حق مورد دادخواسته، خواه دادگاه یا مرجع اداری رفت. البته به کار گرفتن همزمان دو طریق اخیر نیز شدنی و سودمند است.

۲.۵. تغایر حکم قطعی دادگاه و رأی داوری

مغایرت میان حکم قطعی دادگاه و رأی داوری و شیوه حل آن، مستند قانونی روشنی در قوانین جاری ندارد، ولی با برداشت از برخی مواد قانونی می‌توان به حل این چالش قضایی دست یافت. بی‌گمان با صدور حکم قطعی از دادگاه در دعوای معین، اقامه همان دعوا نزد مرجع داوری به شمول اعتبار امر قضاوت‌شده و زوال دعوا، قابل استماع نیست. با وجود این اگر مرجع داوری با ناآگاهی و یا حتی با آگاهی از سبق صدور حکم قطعی دادگاه، وارد رسیدگی به همان دعوا شود و

رأیی مغایر با دعوای مختوم در حکم قطعی صادر کند، ذی نفع (دادبرده حکم قطعی) می‌تواند ابطال رأی داور را از دادگاه بخواهد. چنانچه دادگاه صالح، رأی داور را مغایر حکم قطعی تشخیص ندهد و درخواست بطلان رأی داور را رد کند و این رأی نیز در دادگاه تجدیدنظر تأیید و قطعی شود، در فرض مغایرت رأی داور با حکم قطعی دادگاه، ناگزیر باید طریق ماده ۴۷۷ ق.آ.د.ک را برای نقض رأی دوم دادگاه و ملاً ابطال رأی داور در پیش گرفت.

چنانچه نخست رأی داور در دعوای معینی صادر و قطعی شود و سپس متضرر از رأی داور همان دعوای مختوم در داور را در دادگاه اقامه کند و پیروز آن دعا در ماهیت قضیه شود، برای حل این چالش قضایی و داور، باید راه دیگری را پیمود. اگرچه حاکمیت اعتبار امر قضاوت‌شده بر رأی داور مورد اتفاق نظر است (متین دفتری، ۱۳۷۸: ۹۵؛ کاتوزیان، ۱۳۶۸: ۱۳۷؛ شمس، ۱۳۸۲: ۲۳ و ۲۴) ولی برخلاف حکم دادگاه، هرگاه طرفین داور به اتفاق از تمام یا بخشی از رأی داور عدول نمایند، آن رأی در قسمت مردود بلاثر می‌شود (ماده ۴۸۶ ق.آ.د.م) و بنابراین اعتبار خود را از دست می‌دهد. پس از صدور رأی داور و قطعیت آن، در صورت اقامه همان دعا در دادگاه، طرح ایراد از سوی خوانده، موجب صدور قرار رد دعا می‌شود. توافق طرفین داور در رد رأی داور به‌طور کلی یا جزئی، گاه به نحو صریح صورت می‌پذیرد؛ یعنی ممکن است طرفین در قالب تنظیم یک صورتجلسه یا تحت عنوان یکی از اعمال حقوقی مانند عقد صلح، رأی داور را رد و آن را بی‌اثر سازند. گاه نیز گسیختن و بی‌اثر شدن رأی داور با تراضی و توافق طرفین، به‌طور ضمنی و تلویحی به انجام می‌رسد (نهرینی، ۱۳۹۷: ۲۹۹ و ۳۰۰). اگر یکی از طرفین پس از قطعیت رأی داور، دعوای موضوع قرارداد داور را در دادگاه اقامه و خوانده یعنی طرف دیگر قرارداد نیز به صلاحیت دادگاه ایراد نکند، این امر خود گویای توافق ضمنی طرفین در رد رأی داور است و به‌جهت بی‌اثر شدن رأی مزبور، دادگاه برای رسیدگی به دعا و صدور حکم صالح شناخته می‌شود (شمس، ۱۳۸۲: ۲۴). هرگاه دادگاه در مقام رسیدگی به دعوایی قرار می‌گیرد که مشمول قرارداد داور بوده و منتهی به صدور رأی قطعی از مرجع داور نیز شده، در صورت آگاهی از وجود این رأی، تکلیف دارد تا توافق طرفین را در رد رأی داور احراز کند و در حکم خود بیاورد. برای نمونه در چنین مواردی دادگاه می‌تواند پیش از آغاز رسیدگی به دعا، نظر طرفین را در این مورد جویا شود؛ چنانچه چنین توافقی (در رد رأی داور) از سوی دادگاه احراز نگردد، دادگاه مکلف است به‌علت شمول اعتبار امر مختوم و قضاوت‌شده، از رسیدگی امتناع ورزد و قرار رد دعوای مطروح را صادر کند. اما اگر دادگاه این توافق را احراز کرد و با آگاهی از آن، دادرسی را نسبت به دعوای مطروح آغاز کرد، آغاز این رسیدگی خود بهترین دلیل برای رد رأی داور مورد اتفاق نظر طرفین است (نهرینی، ۱۳۹۷: ۲۹۹-۳۰۱). مطالب و مستندات قانونی یادشده به مفاد ماده ۴۸۶ ق.آ.د.م، به‌روشنی گویای آن است که در این فرض، دیگر نیازی به ابطال رأی

داوری از سوی دادگاه‌های صالح نخستین و تجدیدنظر نیست؛ با وجود این شایسته است دادگاه هنگام صدور حکم در خصوص آن دعوا، به از بین رفتن و بلااثر شدن رأی داوری به علت تراضی صریح یا ضمنی طرفین و دلیل آن اشاره کند.

۳. یک‌بارگی برپایی هر دعوا و سایه قاعده اعتبار امر قضاوت‌شده بر آن

هر خواسته و دعوایی را تنها برای یک بار در پیشگاه دادگاه می‌توان برپا کرد. این را باید از دیگر شرایط و ویژگی‌های خواسته شمرد. خواهان نمی‌تواند هر بار که از برپایی خواسته خود نتیجه نگرفت و حکم دادگاه برای او نبود، شانس خود را بیازماید و در نوبتی نوین و دیگر، به اقامه همان دعوا و خواسته روی بیاورد. قاعده اعتبار امر مختوم یا قضاوت‌شده نیز به همین علت ایجاد شده تا از دوباره‌سازی و تکرار خواسته و دعوایی که پیش از این اقامه و به صدور حکم قطعی انجامیده است، جلوگیری کند. اگر خواسته معین در گذشته برپا شده و به صدور حکم قطعی انجامیده، از مجال و فرصت یکبارگی خود بهره‌مند شده است و دیگر بار امکان اقامه و از سرگیری دوباره پیدا نمی‌کند^۱ (شهیدی، ۱۳۴۰: ۴۰ و ۴۱). به سخنی دیگر با اقامه دعوی خاص و انجام دادرسی و صدور حکم قطعی در یک دعوی معین، نزاع و خصومت فصل می‌شود و آن دعوا از بین می‌رود، بنابراین دیگر دعوایی وجود ندارد تا بتوان آن را بار دیگر اقامه کرد و در معرض رسیدگی قضایی و صدور حکم قرار داد. صدور حکم قطعی و شمول اعتبار امر قضاوت‌شده بر دعوایی با موضوع معین، از موانع استماع همان دعوا در یک دادرسی دیگر است و خواهان و خوانده را از دوباره‌سازی دعوی مختوم، باز می‌دارد. قاعده اعتبار امر قضاوت‌شده، بر هر خواسته و دعوایی که سایه بیندازد، هم آن دعوا و هم تمام دعاوی پیوسته و مرتبطی را که مخالف با آن دعوی مختوم و قضاوت‌شده باشد، زیر پوشش خود می‌آورد و آن را از شنیدن و استماع می‌اندازد (نهرینی، ۱۴۰۰، ج ۲: ۱۷۸-۱۸۳).

نشانه‌های آشکار و نمایان یک‌بارگی برپایی هر دعوا و بازدارندگی و جلوگیری از دوباره‌سازی و بازسازی آن، در بخش‌های گوناگون قواعد آیینی و دادرسی، به چشم می‌خورد و این قاعده ارجمند و کارا، چنانکه در حقوق آیینی آمریکا (Richard et al., 2010: 782) و انگلستان (Maurice kay et al., 2015: 75-76, no4.4 & William rose et al., 2005: 27-28. no4.4)

۱. حکم شماره ۴۲۳۶ مورخ ۱۳۲۷/۱/۲۶ محکمه عالی انتظامی قضاات استیناف: «دعوایی را که حاکم دادگاه نظر به سابقه طرح و رسیدگی و صدور حکم قطعی رد نموده و حکم مزبور در دادگاه استیناف فسخ و رسیدگی به قضیه به همان محکمه بدوی ارجاع شده و حاکم دادگاه بدوی تجدید دعوی را جایز ندانسته و از رسیدگی خودداری کرده است، ایراد بر حاکم بدوی به اینکه با ارجاع امر از طرف محکمه بالاتر به او مستتکف از انجام وظیفه است وارد نیست. زیرا وقتی مشارالیه می‌توانسته است به این موضوع رسیدگی کند که خود را صالح برای رسیدگی بداند و با التفات به این امر که هر دعوایی بیش از یک نوبت جز در مواردی که قانون اجازه داده قابل رسیدگی نیست امتناع او از رسیدگی بجا بوده است».

نیز با این ماهیت و از این زاویه به آن پرداختند، به عنوان اعتبار امر قضاوت شده^۱ و به سبب مانع اقامه دوباره همان دعوا^۲ نزد دادگاه به کار می رود (نهرینی، ۱۴۰۰، ج ۲: ۲۱۲ و ۲۱۳، ۱۴۰۱، ج ۴: ۴۱۳-۴۱۶). یکی از جهات نقض رأی فرجام خواسته، صدور آرای مغایر با یکدیگر در یک موضوع و بین همان اصحاب دعوا است بدون اینکه دارای علت و سبب قانونی باشد (بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م). به دیگر سخن نباید در یک موضوع، آرای متعدد و بیش از یک رأی صادر شود. هر دعوایی فقط باید یک بار اقامه گردد، نه بیشتر. پس از برپایی هر دعوایی که با سبب معین، هویت و تشخیص می یابد و به صدور حکم قطعی منجر می شود، به علت شمول قاعده اعتبار امر قضاوت شده، برای بار دوم نمی توان همان دعوا را اقامه کرد و به جریان انداخت (بند ۶ ماده ۸۴ ق.آ.د.م). از همین روی، ماده ۳۷۶ ق.آ.د.م که ناظر به موضوع و جهت مقرر در بند ۴ ماده ۳۷۱ آن قانون است، به تعارض دو رأی و میزان و چگونگی اعتبار هریک از آنها می پردازد. برابر این مستند قانونی، در هر دو رأی مورد فرجام، طرفین آن، یکی است و صورت اختلاف نیز تغییری ندارد و هیچ یک نیز به طریق تجدیدنظر یا اعاده دادرسی، فسخ و نقض نشده است. در این فرض، به حکم ماده ۳۷۶ ق.آ.د.م، رأی دوم (مؤخر) بی اعتبار است و به درخواست ذی نفع، بی اعتباری آن اعلام می شود.

۴. چگونگی شمارش مهلت فرجام خواهی و آغاز آن

در این قسمت شایسته است به دو موضوع در خور توجه بپردازیم؛ مطلب نخست، مهلت فرجام خواهی است که در قانون آیین دادرسی مدنی، تعیین و اعلام شده است و سپس با توجه به نوع این جهت از نقض فرجامی که به دو رأی قطعی مربوط است، باید آغازگاه شمارش مهلت فرجامی یکی از این دو رأی متهاافت تعیین شود. به بررسی این موضوع در دو سرنامه زیر روی می آوریم.

۴.۱. تعیین مهلت فرجام خواهی از رأی فرجام خواسته

برابر ماده ۳۹۷ ق.آ.د.م، قاعده عمومی مهلت فرجام خواهی از رأی قطعی فرجام پذیر و فرجام خواسته، برای اشخاص ساکن ایران، بیست روز و برای اشخاص مقیم خارج از کشور ایران، دو ماه است. آغاز شمارش و مهلت فرجام خواهی از رأی قطعی فرجام پذیری که از دادگاه تجدیدنظر استان و یا دادگاه بدوی صادر می شود، وفق ماده ۳۹۸ ق.آ.د.م به تناسب از روز ابلاغ آن رأی قطعی است. به این ترتیب که برای احکام و قرارهای قابل فرجام خواهی صادره از دادگاه تجدیدنظر استان، این مهلت از روز ابلاغ آن رأی، شروع می شود و در مورد احکام و قرارهای

1. Res Judicata; Respect to Judication or Respect for Judgments

2. Claim Preclusion/ Issue Preclusion or Cause of action estoppel

قابل تجدیدنظر دادگاه نخستین که نسبت به آن، تجدیدنظرخواهی نشده، محاسبه این مهلت فرجام‌خواهی، از تاریخ سپری شدن مهلت تجدیدنظر، آغاز می‌شود، زیرا در این تاریخ است که رأی دادگاه بدوی، قطعیت می‌یابد و با وجود و احراز سایر شرایط، فرجام‌پذیر می‌شود. مادام که رأی دادگاه نخستین قطعی نشود، امکان فرجام‌خواهی از آن در صورت قابل فرجام بودن رأی، فراهم نمی‌گردد. بندهای «الف» و «ب» ماده ۳۹۸ ق.آ.د.م برای تعیین آغاز شمارش فرجام‌خواهی با این پیش‌فرض تدوین شده که رأی مورد درخواست فرجامی، قابل فرجام هم باشد. برای احراز فرجام‌پذیری رأی فرجام‌خواسته، ناگزیر باید به سراغ مواد ۳۶۷ تا ۳۶۹ ق.آ.د.م رفت؛ چون قواعد آیینی مقرر در این مواد قانونی است که قابل فرجام بودن رأی را تعیین و بیان می‌کند. بنابراین تا هنگامی که رأیی به مرحله قطعی نرسد و افزون بر آن قابل فرجام نباشد، سخن از مهلت فرجام‌خواهی و آغاز شمارش این مهلت قانونی، بیهوده و ناسودمند است. پس از احراز و شناسایی این ویژگی رأی یعنی فرجام‌پذیری آن است که نوبت به بررسی مهلت و آغاز شمارش آن می‌رسد.

۲.۴. آغازگاه شمارش مهلت فرجام از تاریخ آخرین ابلاغ حکم قطعی

با شناسایی و احراز فرجام‌پذیری یا همان قابل فرجام بودن رأی مورد درخواست فرجامی است که راه فرجام‌خواهی با تکیه بر این جهت از نقض فرجامی (بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م) باز می‌شود؛ اگر رأیی که مورد درخواست فرجامی است، از این قابلیت و سزاواری برخوردار نباشد، دیگر نباید به دنبال سایر شرایط فرجام‌خواهی از رأی رفت. این جهت از جهت نقض فرجامی، از دیگر جهات شیوه فوق‌العاده فرجام متفاوت است و به علت همین ماهیت است که آن را از سایر جهات فرجامی، دیگرگون می‌کند. در پنج جهت نقض فرجامی مقرر در ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م، یعنی بندهای ۱، ۲، ۳ و ۵ آن ماده و همچنین جهات موضوع مواد ۳۷۳ تا ۳۷۵ آن قانون، ما با دو رأی قطعی روبه‌رو نیستیم. فقط در بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م است که دو رأی قطعی در یک موضوع، برابر هم قرار می‌گیرند به سبب همین رویارویی و برخورد این دو رأی است که راه فرجام‌خواهی از رأی قطعی گشوده می‌شود. بر همین اساس نیز ابلاغ رأی و به دیگر سخن، ابلاغ پسینی یکی از این دو رأی مورد فرجام، نه تنها آغازگاه شمارش مهلت فرجام است، بلکه پنداری و تا اندازه زیادی تعیین‌کننده رأی مورد فرجام نیز است.

پس در این پاره از نوشتار باید به سوی حقیقتی رفت و از آن رونمایی کرد که ملاک و معیاری برای شناسایی و بازشناسی رأی مورد فرجام از رأی قطعی دیگر بدهد؛ این سنجه و پیمانه، تعیین تاریخ است ولی کدام تاریخ؟ تاریخ ابلاغ مؤخر رأی قطعی؟ تاریخ صدور رأی قطعی؟ تاریخ اطلاع دادباخته از صدور رأی قطعی؟ یا تاریخ شکایت از رأی قطعی؟ ماده ۳۹۹

ق.آ.د.م، ابتدای محاسبه و شمردن مهلت فرجام‌خواهی از رأی را که به جهت مغایر بودن دو حکم انجام می‌شود، تاریخ آخرین ابلاغ هریک از دو حکم اعلام کرده است؛ یعنی اگر دو حکم قطعی از یک یا دو دادگاه صادر شود، آن حکمی که در تاریخ پسینی و دیرتر از دیگری ابلاغ شده، مهلت فرجام نیز از همان تاریخ ابلاغ بعدی حکم قطعی، شمارش و آغاز می‌شود؛ بنابراین حکم یادشده حتی اگر از زاویه زمان صدور رأی قطعی، زودتر صادر شده باشد نیز سبب نمی‌شود مهلت فرجام از تاریخ صدور حکم قطعی دوم که دیرتر صادر ولی زودتر ابلاغ شده، آغاز شود.

پرسش چهارم در مقدمه این نوشتار، به چیستی و بیان ملاک مؤخر بودن رأی یا مقدم بودن آن در ماده ۳۹۹ ق.آ.د.م به‌ویژه از زاویه آغاز محاسبه مهلت فرجام می‌پردازد. ملاک مؤخر یا مقدم بودن رأی چیست؟ تاریخ دادخواست آنها؟ تاریخ صدور حکم قطعی؟ تاریخ ابلاغ آنها؟ کدام‌یک؟ در مورد این پرسش، همان‌طور که در بالا گفته شد، ماده ۳۹۹ ق.آ.د.م (فرجام) درباره مهلت فرجام از رأی فرجام‌خواسته و همچنین ماده ۴۲۸ ق.آ.د.م (اعاده دادرسی) راجع به چگونگی محاسبه مهلت اعاده دادرسی، ابتدای مهلت را از تاریخ آخرین ابلاغ هر یک از دو حکم، در نظر گرفته است. با وجود این، از دو جهت دیگر نیز می‌توان به این موضوع نگریست؛ ۱. آنچه نباید در آن تردید کرد و به خود دودلی راه داد، قطعیت حکم به اعتبار زمان صدور آن است نه زمان ابلاغ رأی، زیرا با صدور حکم از دادگاه تجدیدنظر یا سپری شدن مهلت شکایت تجدیدنظر از حکم بدوی و عدم تجدیدنظرخواهی از آن در مهلت بیست روز، باید آن رأی را قطعی تلقی کرد (بند ب ماده ۳۹۸ ق.آ.د.م). پس تاریخ انقضای مهلت بیست روز برای اشخاص مقیم ایران و دو ماه برای اشخاص مقیم خارج ایران، ضابطه روشنی برای قطعی شمردن حکم دادگاه است (نهرینی، ۱۴۰۱، ج ۴: ۲۵۵-۲۵۸ و ۳۶۶-۳۷۰). این نگاه، نه تنها با قواعد آیینی ناظر به تاریخ انشا و صدور رأی همگراست (بند ۱ ماده ۲۹۶ و ماده ۳۶۱ ق.آ.د.م) بلکه با متن مواد ۳۷۶ و ۴۳۹ ق.آ.د.م که از «رأی مؤخر» و «حکم دوم» نام می‌برد نیز سازگاری دارد. معنی گزاره تضاد حکم صادره (دوم و لاحق) با حکم دیگری (اول و سابق) در خصوص همان دعوا که قبلاً توسط همان دادگاه صادر شده، در بند ۴ ماده ۴۲۶ ق.آ.د.م نیز به روشنی گویای همین قاعده آیینی است. افزون بر آن، تاریخ انشا و صدور رأی دادگاه، چون از سوی یک مأمور رسمی و حتی فراتر از آن، توسط یک مقام قضایی، در رأی نوشته و اعلام می‌شود، دست کم از اعتبار قانونی حتی علیه اشخاص ثالث، برخوردار و قابل استناد است (ماده ۱۳۰۵ قانون مدنی).

۲. جهت دوم، تاریخ صدور حکم بدوی حتی در صورت تأیید آن از سوی دادگاه تجدیدنظر استان است، زیرا تأیید حکم بدوی و استواری آن در دادگاه تجدیدنظر، هرچند تاریخ قطعی شدن را به تاریخ پسین و آتی می‌اندازد، ولی جز دادن اعتبار قطعی شدن به حکم، چیزی به اصل حکم نخستین نمی‌افزاید (نهرینی، ۱۴۰۱، ج ۴: ۶۸۱-۶۸۵). ماده ۳۷۶ ق.آ.د.م به روشنی اعلام و مقرر می‌دارد

که رأی مؤخر و دوم (رأی پسینی)، بی اعتبار است و رأی اول نیز در صورت مخالفت با قانون نقض خواهد شد.^۱ این متن و حتی سایر مواد مربوط به فصل اول قانون آیین دادرسی مدنی با موضوع «فرجام خواهی در امور مدنی»، روشن نمی کند که کدام رأی از دو رأی مغایر، مورد فرجام خواهی قرار می گیرد یا باید مورد فرجام باشد. به نظر می رسد رأی دوم که در تاریخی پس از تاریخ صدور رأی اول انشا و صادر شده، باید مورد فرجام خواهی باشد. چون رأی قطعی اول، مسیر خود را طی کرده و اگر هم قبلاً مورد فرجام خواهی قرار گرفته باشد، با این جهت فرجامی نبوده است؛ چون در آن زمان، هنوز رأی قطعی دوم صادر نشده بود تا به علت مغایرت با رأی دیگر و اول، بتوان به این جهت فرجامی و نقض رأی فرجام خواسته استناد کرد.

۳.۴. ضابطه شناسایی پیشینی و پسینی بودن صدور احکام قطعی

نکته ای که اهمیتی بسزا و شایان دارد و چاره برون رفت از جهت فرجامی تغایر دو رأی قطعی را نشان می دهد، پیشینی و پسینی بودن دو رأی مغایر از حیث تاریخ صدور آنهاست. باید روشن شود که کدام یک از دو رأی، بار نخست صادر و قطعی شده و سپس رأی دیگر به مرحله قطعی رسیده و با رأی اول، مغایرت و برخورد پیدا کرده است؟ زیرا رأی دوم به علت حاکمیت اعتبار امر قضاوت شده بر دعوای موضوع رأی قطعی اول، اعتبار خود را از دست می دهد و این نکته از ماده ۳۷۶ ق.آ.د.م نیز به روشنی قابل خواندن و برداشت است. اما نکته ای که ایجاد تردید می کند، مفاد ماده ۴۰۷ ق.آ.د.م است؛ این مستند قانونی که در مبحث ششم یعنی اقدامات پس از نقض، جای گرفته، مقرر می دارد: «هرگاه یکی از دو رأی صادره که مغایر با یکدیگر شناخته شده، موافق قانون بوده و دیگری نقض شده باشد، رأی معتبر لازم الاجرا می باشد و چنانچه هر دو رأی نقض شود برابر ماده قبل (ماده ۴۰۶ ق.آ.د.م) اقدام خواهد شد». دادگاه هم عرض فقط به یک رأی، رسیدگی ماهوی پس از نقض فرجامی می کند و نه به هر دو رأی مغایر؛ اگر دیوان عالی کشور رأی اول را نیز به جهت مخالفت آن با قانون، نقض کند، آنگاه رسیدگی ماهوی را به دادگاه همعرض می سپارد. از مفاد ماده ۴۰۷ ق.آ.د.م نباید این گونه برداشت شود که ممکن است رأی دوم معتبر شناخته شود و رأی اول نقض شود، زیرا تفسیر مفاد ماده ۴۰۷ ق.آ.د.م را باید بر بنیاد ماده ۳۷۶ آن قانون مبتنی و سازگار کرد و با آن تطبیق داد. چنانکه در اعاده دادرسی به جهت مغایرت دو حکم قطعی نیز از همین شیوه پیروی شده است (ماده ۴۳۹ ق.آ.د.م).

۱. توضیح نگارنده: ماده ۴۸۱ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب سال ۱۳۹۲، شیوه دیگری را در مورد این جهت از اعاده دادرسی (مغایرت دو حکم) برگزیده است. برابر این مستند قانونی: «اگر جهت اعاده دادرسی، مغایرت دو حکم باشد، دادگاه پس از قبول اعاده دادرسی، هریک را که صحیح تشخیص دهد، تأیید و رای دیگر را نقض می کند و چنانچه هر دو رای را غیر صحیح تشخیص دهد پس از نقض آنها وفق مقررات رسیدگی می کند».

دیوان عالی کشور به عنوان بالاترین مرجع قضایی کشور حق دارد هر دو رأی را به ترتیبی که در ماده ۳۷۶ آن قانون مقرر شده، نقض کند؛ رأی دوم بدون شک و به علت صدور رأی (حکم) پیشین و شمول اعتبار امر مختوم نقض خواهد شد. اما آنچه باقی می ماند رأی قطعی اول است که اگر آن هم با قانون مخالفت داشته باشد، در رسیدگی فرجامی نقض خواهد شد.

مفاد ماده ۴۰۷ ق.آ.د.م برگرفته از ماده ۵۷۴ قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۱۸/۰۶/۲۵ است. در گذشته، ماده ۵۷۴ ق.آ.د.م سال ۱۳۱۸ مقرر می کرد: «اگر یکی از دو حکم یا قرار مغایر موافق قانون بوده و دیگری نقض شود مجدداً به دعوی رسیدگی نمی شود و هرگاه هر دو حکم یا قرار نقض شود موافق ماده ۵۷۲ عمل خواهد شد». ماده ۵۷۲ ق.آ.د.م سال ۱۳۱۸ هم به موضوعی می پرداخت که مفاد آن اکنون در ماده ۴۰۱ ق.آ.د.م نشسته است. در همان قانون پیشین نیز دو مستند قانونی دیگر به شماره های ۵۵۹ و ۵۶۷ وجود داشت که به ترتیب، به جهت نقض در دیوان عالی کشور و کیفیت نقض رأی مورد فرجام به جهت مغایرت دو رأی قطعی می پرداخت.

نکته مهمی که در ماده ۵۷۴ ق.آ.د.م سال ۱۳۱۸ ذهن را به خود مشغول می کند، نقض بلاارجاع رأی مورد فرجام در فرضی است که یکی از دو رأی موافق قانون است و رأی دیگر نقض می شود، زیرا حکم دوم که نقض شده است، به علت شمول اعتبار امر قضاوت شده، نقض بلا ارجاع می شود و رسیدگی ماهوی در دادگاه همعرض را به دنبال ندارد و حکم اول هم چون ابرام می شود، به علت نهایی شدن، دیگر نیازمند رسیدگی ماهوی نیست. از مفاد ماده ۴۰۷ ق.آ.د.م نیز هرچند به روشنی و رسایی ماده ۵۷۴ ق.آ.د.م سال ۱۳۱۸ نیست، همین قاعده به دست می آید.

۵. بی اعتباری رأی قطعی دوم و مرجع قانونی شناسایی و اعلام آن

پژوهش در زمینه جهت فرجامی مغایرت دو رأی قطعی، افق های دیگری را در برابر نگاه پژوهشگر می گشاید؛ شناسایی رأی قطعی دوم و مغایر، اعلام بی اعتباری آن رأی و سپس مرجع قانونی بازشناسی رأی دوم برای اعلام بی اعتباری آن، از جمله نکته های شایان توجهی است که در این پاره از مقاله به آن می پردازیم.

۵.۱. معیار رأی بی اعتبار و مورد فرجام

ماده ۳۷۶ ق.آ.د.م در آیین شکایت از رأی آن هم شیوه شکایت فرجام نزد دیوان عالی کشور که پیامدی جز نقض و ابرام ندارد، به وضع واژه جدیدی به نام «اعتبار رأی» پرداخته که در این مرحله از رسیدگی به شکایت فرجامی و پایش قانونی رأی مورد فرجام، واژه های نامأنوس و بیگانه است. معتبر بودن یا نبودن یک رأی، بر پایه سنجش آن به محک قانون، به کار می آید و پایه ای

برای فسخ و نقض رأی از سوی مراجع عالی قضایی است. همین اندازه که در قانون اعلام شود رأی مؤخر بی اعتبار است، بسنده نیست؛ احراز و اعلام این بی اعتباری، قاعده، فرایند و مرجع تشخیص می خواهد. ساده نمی توان یک رأی قطعی را از گردونه اعتبار و اجرا خارج کرد و به نیستی کشاند. درست است که نقض رأی قطعی از سوی دیوان عالی کشور، آن را بی اعتبار می کند ولی این اتفاق همین طوری و بی مقدمه رخ نمی دهد. به همین علت است که در طرق شکایت از آراء، پایان این رسیدگی اگر به احراز نادرستی رأی منتهی شود، نیازمند تصمیمی است که سازوار با ماهیت رأی، مرجع صدور رأی، نوع شکایت و مرجع رسیدگی به شکایت از رأی، در قالب نقض رأی، فسخ رأی، الغای رأی و ابطال یا بطلان رأی می نشیند و نمایان می شود.

اصطلاح بی اعتبار اعلام کردن رأی دوم توسط دیوان عالی کشور، نادرست است و واژه برانده ای برای موضوع تصمیم دیوان عالی کشور در پایان رسیدگی فرجامی او نیست، زیرا دیوان عالی کشور در پایان رسیدگی حکمی و قانونی خود به رأی فرجام خواسته، آن را ابرام یا نقض می کند (مواد ۳۷۰ و ۳۹۶ ق.آ.د.م). در اینکه کدام یک از دو رأی قطعی مغایر، بی اعتبار است، تردیدی وجود ندارد. رأی دوم به حکم قانون فاقد اعتبار است ولی احراز اینکه کدام یک از دو رأی، رأی دوم است، نیازمند تشخیص و شناسایی مرجع عالی دیوان عالی کشور است که در بخش بعدی به آن خواهیم پرداخت. نکته اساسی در بی اعتبار بودن رأی دوم، حکم و تصمیم قانونگذار است نه رسیدگی فرجامی از سوی دیوان عالی کشور و احراز سازگاری آن با یکی از جهات نقض فرجامی. سبب از اعتبار افتادن رأی قطعی دوم، صدور رأی قطعی اول و سایه انداختن قاعده اعتبار امر قضاوت شده، بر دعوای موضوع آن است که سبب می شود همین دعوا برای بار دیگر قابلیت استماع نداشته باشد؛ زیرا با صدور حکم قطعی نخست، دعوا فصل و رفع می شود و دیگر جایی برای دوباره سازی و اقامه آن نیست؛ به همین علت نیز قانونگذار در نمونه هایی از این دست، خود به تشخیص بی اعتباری رأی روی می آورد و اعتبارسنجی این گونه آرا را به محک جهات قانونی نقض رأی، نیازمند رسیدگی فرجامی نمی بیند.

۲.۵. مرجع قانونی شناسایی و اعلام بی اعتباری رأی دوم

چنانکه گفته شد، قانونگذار به موجب ماده ۳۷۶ ق.آ.د.م، خود اداره و مدیریت اعتبارسنجی احکام قطعی را بر عهده گرفت و با تکیه بر قاعده اعتبار امر مختوم و به تشخیص خود، رأی دوم را از اعتبار انداخت و آن را نیز به روشنی در مستند قانونی یادشده، بیان کرد. آنچه بر دوش دیوان عالی کشور قرار دارد، احراز وحدت موضوع، وحدت طرف های دو رأی قطعی، شناسایی رأی دوم و بازشناسی آن از رأی اول است. در اینکه رأی دوم به شرط همانندی و تعارض با رأی اول، بی اعتبار و سازوار نقض است، تردیدی وجود ندارد؛ حکمی است که قانونگذار خود مسئولیت آن را

پذیرفت و به صراحت اعلام کرد. دیوان عالی کشور باید این دو رأی را از چند سویه مانند یکسان بودن طرفین آن، یکی بودن صورت اختلاف، قطعی بودن هر دو رأی، همسان بودن دو رأی مغایر (حکم یا قرار) (مجموعه رویه قضایی، ۱۳۵۳، ج ۲: ۴۶۳-۴۶۵)^۱، فسخ یا نقض نشدن یکی از این دو رأی به سبب و در نتیجه رسیدگی تجدیدنظر یا اعاده دادرسی، مغایرت این دو رأی با یکدیگر و آنگاه پیشینی و پسینی بودن هریک از دو رأی نسبت به دیگری، مورد رسیدگی فرجامی و تصمیم نهایی خود قرار بدهد. احراز سویه و شرط آخر که به تقدم و تأخر این دو رأی نسبت به یکدیگر ارتباط دارد، بر پایه تاریخ صدور رأی قطعی، بر عهده دیوان عالی کشور است و دادگاه تالی را به پیروی از خود وامی دارد. برای نمونه چنانچه دادگاه عمومی حقوقی رامسر در دعوی خواهان به خواسته مطالبه اجاره‌بهای عین مستاجر از چند خواننده، در ۱۴۰۲/۰۱/۲۵ حکم بر بی خواهان بدهد و سپس در نتیجه تجدیدنظرخواهی دادباختگان، دادگاه تجدیدنظر استان مازندران، با صدور حکم در تاریخ ۱۴۰۲/۰۵/۳۰ حکم دادگاه رامسر را تأیید نکند، تاریخ قطعی شدن حکم یادشده، همان تاریخ ۱۴۰۲/۰۵/۳۰ است. از سوی دیگر اگر دادگاه عمومی حقوقی تهران نیز در همان دعوی خواهان که به تکرار اقامه شده، حکم خود را به محکومیت خواندگان به پرداخت اجاره‌بهای مزبور در تاریخ ۱۴۰۲/۰۲/۲۰ صادر کند و دادگاه تجدیدنظر استان تهران نیز به علت فقدان سمت طراح دعوا و بدون ورود در ماهیت دعوا، تجدیدنظرخواهی دادباختگان (خواندگان بدوی) را نپذیرد و قرار رد دادخواست تجدیدنظر را در ۱۴۰۲/۰۶/۳۰ صادر کند، تاریخ صدور حکم قطعی در این بخش، حسب مورد پایان مدت بیست روز یا دو ماه از همان تاریخ صدور حکم تجدیدنظرپذیر دادگاه نخستین (۱۴۰۲/۰۲/۲۰) یعنی ۱۴۰۳/۰۳/۱۰ در فرض مقیم بودن دادباختگان در ایران است، زیرا دادگاه تجدیدنظر استان تهران در باره حکم دادگاه نخستین و با صدور قرار رد دادخواست تجدیدنظر، هیچ رأیی در خصوص حکم دادگاه بدوی صادر نکرده است؛ نه حکم به فسخ رأی دادگاه بدوی داده و نه آن را تأیید کرده است (ماده ۳۵۸ ق.آ.د.م). با این ترتیب، حکم دادگاه عمومی حقوقی تهران، به علت سپری شدن مهلت تجدیدنظرخواهی و تقدم تاریخ قطعیت رأی نخستین، حکم قطعی اول تلقی و حکم قطعی دادگاه تجدیدنظر استان مازندران، حکم قطعی دوم محسوب می‌شود، بنابراین حکم دوم وفق قاعده مقرر در ماده ۳۷۶

۱. رأی شماره ۳۸۸۵ مورخ ۱۳۴۱/۱۲/۲۲ هیأت عمومی شعب حقوقی دیوان عالی کشور (اصراری)؛ راجع به جهت و مبدأ مهلت اعاده دادرسی (احکام مغایر): «قطع نظر از اینکه اصولاً و طبق مقررات قانون آیین دادرسی مدنی تقاضای اعاده دادرسی باید نسبت به دو حکم مغایر صادر از دادگاه استان یک حوزه استینافی به عمل آید و در مورد پرونده مطروح دو حکم مغایر به نظر نمی‌رسد بلکه یک حکم و یک قرار مورد بحث بوده و از دو حوزه استینافی اصفهان و شیراز صادر گردیده است چون مبدأ تقاضای اعاده دادرسی از نظر مغایر بودن دو حکم طبق صریح ماده ۵۹۴ قانون آیین دادرسی مدنی از تاریخ آخرین ابلاغ هریک از دو حکم محسوب می‌شود و این دو حکم همان احکام پژوهشی است نه رأی صادر از شعب دیوان عالی کشور لذا رأی دادگاه استان هفتم که مستنداً صادر شده صحیح بوده و ابرام می‌شود».

ق.آ.د.م، بی اعتبار و شایسته نقض در رسیدگی فرجامی دیوان عالی کشور است. در فرض بالا اگر دادگاه تجدیدنظر استان تهران سمت طراح دعوای تجدیدنظر را درست بداند و حکم مورد تجدیدنظر را در ۱۴۰۲/۰۶/۳۰ تأیید کند، در این صورت حکم قطعی دادگاه تجدیدنظر استان مازندران، حکم قطعی اول و مآلاً رأی معتبر محسوب خواهد شد.

در رویارویی دو رأی مغایر، رویکرد قانونگذار پنداری صدور دو تصمیم برای نقض دو رأی نیست؛ او از نهاد اعلام بی اعتباری برای رأی دوم و نهاد نقض برای رأی قطعی نخست بهره جسته است؛ گویی نقض دو رأی را شذنی نمی داند. با وجود این، از ماده ۳۷۶ ق.آ.د.م برمی آید که دیوان عالی کشور پس از شناسایی رأی قطعی دوم، بی آنکه رأی مزبور را نقض کند، فقط آن را در تصمیم خود بی اعتبار اعلام می دارد. در رسیدگی به رأی قطعی نخست نیز هرگاه آن را مخالف با هر یک از جهات نقض فرجامی مقرر در قانون یافت، به نقض رأی اول روی می آورد. به باور نویسنده برای اینکه رأی دوم از سامانه آرا و سازمان قضایی کشور پاک شود، نیازمند تصمیم به نقض و آن هم از نوع نقض بلا ارجاع از سوی دیوان عالی کشور است؛ این شیوه، افزون بر اعلام نامعتبر بودن رأی دوم، رأی ناپاک و منقوض را از صحنه دستگاه قضایی نیز می زداید.

برخی نویسندگان در فرضی که هر دو حکم نقض شود، معتقدند که هر دو حکم منقوض برای رسیدگی ماهوی و صدور حکم به دادگاه تالی هم عرض ارسال می شود تا تکلیف قضیه روشن شود (واحدی، ۱۳۷۷: ۲۶۶-۲۶۷). شیوه ای که به باور نگارنده با رویکرد برآمده از قانون در نقض بلا ارجاع رأی دوم، سازگاری ندارد. زیرا رسیدگی ماهوی به هر دو حکم قطعی، پذیرفتنی و قابل انجام نیست. حکم دوم با تصمیم دیوان عالی کشور، نقض بلا ارجاع می شود و حکم اول اگر مخالف قانون باشد، نقض و به دادگاه تالی هم عرض سپرده خواهد شد. به این موضوع در بخش آتی بیشتر خواهیم پرداخت.

پرسش این است که اگر دیوان عالی کشور خود به نقض یا اعلام بی اعتباری رأی دوم روی بیاورد و آن نقض نیز از گونه نقض بلا ارجاع باشد، رأی اول به کدام مرجع سپرده خواهد شد؟ تشخیص اول یا دوم بودن یکی از دو رأی قطعی، خود اهمیت بسیار و کلیدی دارد.

۳.۵. دادگاه های صادر کننده آرای مغایر و مرجع هم عرض آن

بخش پایانی ماده ۳۷۶ ق.آ.د.م با عبارت: «... اعم از اینکه آرای یاد شده از یک دادگاه و یا دادگاه های متعدد صادر شده باشند»، گویای آن است که برخلاف جهت اعاده دادرسی که دو رأی معارض از یک دادگاه صادر می شود، در جهت فرجامی متناظر آن، حتی اگر آرای معارض از دادگاه های متعدد نیز صادر شود، رأی فرجام خواسته نزد دیوان عالی کشور به علت جایگاه رفیع و

شأن عالی دیوان در سازمان قضایی کشور (اصل ۱۶۱ قانون اساسی)، قابل نقض خواهد بود. در عبارت یادشده، مقصود از یک دادگاه یا دادگاه‌های متعدد روشن نیست؛ آیا در صورتی که دو رأی معارض از دو شعبه یک دادگاه صادر شود، صدور آرا از یک دادگاه محسوب می‌شود؟ آیا مقصود از صدور آرای معارض از دادگاه‌های متعدد، دادگاه‌هایی با صلاحیت ذاتی متفاوت است؟ از عبارات «همان دادگاه» و «چند شعبه» در ماده ۱۰۳ ق.آ.د.م، می‌توان به این نتیجه رسید که هر یک از شعبه‌های یک دادگاه مانند شعب دادگاه عمومی حقوقی، از استقلال برخوردار است و یک دادگاه مستقل محسوب می‌شود. با اینکه دیوان عالی کشور نسبت به آرای صادره از همه دادگاه‌های دارای صلاحیت ذاتی گوناگون، از صلاحیت رسیدگی فرجامی و نظارتی برخوردار است و بنابراین یکی از علل آوردن عبارت «دادگاه‌های متعدد» در ماده ۳۷۶ ق.آ.د.م نیز می‌تواند همین تنوع صلاحیت‌های ذاتی دادگاه‌های مختلف از یک سو و گستردگی صلاحیت فرجامی و پایش قانونی دیوان عالی کشور از سوی دیگر باشد، ولی چنانکه پیشتر نیز گفته شد، احتمال صدور دو رأی در موضوعی واحد از سوی دو دادگاه با صلاحیت ذاتی متفاوت نیز حتی اگر بگوییم بسیار بعید و دور است، غیرممکن هم نیست. درست است که دادگاه هم‌عرض با دادگاه صادرکننده رأی منقوض، از صلاحیت ذاتی یکسان برخوردار است، ولی ممکن است از جهت صلاحیت محلی متفاوت باشند و بنابراین دو رأی معارض از دو شعبه یک دادگاه عمومی حقوقی در دو حوزه قضایی مختلف صادر شود.

پرسش دیگر: در فرضی که حکم مورد فرجام‌خواهی نقض می‌شود و رسیدگی دوباره به دعوی موضوع رأی منقوض باید به دادگاه هم‌عرض آن سپرده شود، مقصود کدام دادگاه هم‌عرض است؟ دادگاه هم‌عرض دادگاه صادرکننده رأی اول یا رأی دوم؟ رأی اول که مورد درخواست فرجام نبوده است؛ چون به احتمال بسیار مهلت فرجام‌خواهی آن گذشته است. ظاهراً فقط از رأی دوم فرجام‌خواهی می‌شود. پس چگونه می‌توان به رأی اول نیز پرداخت؟ مگر اینکه قائل به آن باشیم، رأی فرجام‌خواسته، هر دو رأی مغایر است. در غیر این صورت امکان رسیدگی به رأی اول، فراهم و مهیا نمی‌گردد. به سخنی دیگر آیا فرض مقرر در بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م را باید به‌طور استثنایی و البته تا اندازه‌ای در کنار بند ۴ ماده ۴۲۶ ق.آ.د.م، ناظر بر امکان شکایت فرجامی از هر دو رأی قطعی دانست؟ چون اگر چنین فرضی را نتوان تصور کرد، امکان نقض رأی اول در صورتی که مخالف با قانون باشد، فراهم نخواهد شد. پس این نکته در خور توجه است که نمی‌توان به‌سادگی از کنار آن گذشت؛ برابر یکی از قواعد مهم آیینی، موضوع شکایت از آراء، اصولاً بر یک رأی تمرکز دارد نه بیش از آن. در امکان فرجام‌خواهی از رأی، فقط یکی از جهات نقض، موثر و کارگر می‌افتد و در فرض ما، آن جهت، مغایرت و تعارض میان دو حکم یا دو قرار و حکم قطعی است. به عبارت دیگر این جهت نقض فرجامی در بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م، باعث و

موجد فرجام‌پذیری رأیی می‌شود که پیش از این صادر شده و مهلت فرجامی آن نیز گذشته است. چون در رسیدگی فرجامی، مرجع نقض و ابرام، دیوان عالی کشور است.

۴.۵. کیستی ذی‌نفع شکایت فرجامی از احکام قطعی

اگر یکی از شرایط شکایت از رأی را درخواست دادباخته یا زیان‌دیده از رأی بدانیم که همین‌طور هم هست (نهرینی، ۱۴۰۱، ج ۴: ۲۲۶-۲۳۶)، در صورت صدور دو رأی قطعی و مغایر با یکدیگر، فقط طرفی که یکی از دو رأی قطعی را به زیان خود می‌بیند، به هدف پاسداری و نگاهداشت رأی دیگری که به نفع وی صادر شده، از آن شکایت فرجامی به‌عمل می‌آورد. به باور نگارنده، اصولاً رأی قطعی دوم که در تاریخی پس از رأی پیشین صادر شده، قابل درخواست فرجامی است. اگرچه هر دو رأی قطعی مغایر هم، پس از فرجام‌خواهی ذی‌نفع، در معرض رسیدگی فرجامی دیوان عالی کشور قرار می‌گیرد ولی نمی‌توان تصور کرد که الزاماً هر دو رأی یا حتی رأی قطعی با تاریخ مقدم، مورد شکایت فرجام باشد؛ مگر اینکه هر دو رأی در بازه نزدیک به هم صادر شده و دادباخته هریک از آنها با ادعای تقدم رأیی که به نفع او صادر شده، متقاضی نقض رأی دوم باشد، زیرا اگر پیش‌فرض جهت نقض فرجامی، صدور دو رأی قطعی باشد که از حیث استدلال، دلایل توجیهی، نتیجه و منطوق رأی، با یکدیگر در تضاد و تهافت باشد که این چنین است، به‌طور قطع یکی از دو رأی قطعی به نفع یک طرف رأی است و رأی قطعی دیگر به زیان هموست و برعکس. بنابراین چون معیار و مناط اعتبار برای شناسایی رأی قابل نقض فرجامی به‌علت شمول قاعده اعتبار امر قضاوت‌شده، حکم قطعی دوم به اعتبار تاریخ صدور آن در زمانی پس از صدور حکم قطعی نخست است، بنابراین هر کدام از اطراف اختلاف که حکم دوم به زیان وی صادر شده، ذی‌نفع نقض و اعلام بی‌اعتباری آن رأی، محسوب می‌شود. در صورتی که صدور هر دو رأی قطعی در یک روز انجام پذیرد و به‌گونه‌ای باشد که نتوان تقدم و تأخری را از حیث روز صدور برای این دو رأی، در نظر گرفت، باید زمان صدور دو رأی را از طریق شماره ثبت آن، مناط اعتبار در پیشینی و پسینی دو رأی شمرد و از رأی قطعی که در ساعت (زمان) و با شماره مؤخر صادر و ثبت شده، فرجام خواست. با وجود این در فرض صدور دو رأی قطعی در یک روز با تفاوت زمان صدور آن، عدالت ایجاب می‌کند یکی را برتر و مقدم بر دیگری بدانیم و دیوان عالی کشور رسیدگی فرجامی هر دو رأی را به انجام برساند و آن رأیی که با قانون و قواعد حقوقی سازگار است، ابرام کند و رأی دیگر را که با قانون مخالفت دارد، نقض بلارجاع نماید. چنانچه هر دو رأی قطعی مغایر را در رسیدگی فرجامی، با قانون منطبق ندید، با نقض هر دو رأی قطعی، رسیدگی در ماهیت دعوای هر دو پرونده را به دادگاه هم‌عرض بسپارد.

۵.۵. چگونگی فرجام‌پذیری رأی قطعی اول

پرسش دیگری که شایسته است در همین جا به آن پاسخ داده شود، امکان‌پذیری فرجام از رأی قطعی مقدم است. آیا شخصی که رأی قطعی اول به زیان وی صادر شده ولی رأی دوم به نفع او است، می‌تواند به‌عنوان ذی‌نفع، بی‌اعتباری و نقض فرجامی رأی نخست را از دیوان عالی کشور بخواهد؟ پاسخ این پرسش اگرچه سازگار با مفاد ماده ۴۰۷ ق.آ.د.م، آری و مثبت است، ولی با قاعده و ترتیب مقرر در ماده ۳۷۶ آن قانون همخوانی ندارد. چون ملاک در امکان نقض رأی را تاریخ مؤخر صدور رأی برای شناسایی رأی دوم قرار داده و همان رأی را نیز قابل فرجام و نقض می‌داند. پس هر دو رأی قطعی مغایر در فرض مقرر در ماده ۳۷۶ ق.آ.د.م، از سوی دیوان عالی کشور به جهتی متفاوت از هم، نقض می‌شود و با نقض بلا ارجاع رأی قطعی دوم، رسیدگی ماهوی به موضوع دعوای مورد رأی اول، در صورت نقض فرجامی از طرف دیوان عالی کشور، به دادگاه تالی هم‌عرض سپرده خواهد شد (بند ج ماده ۴۰۱ ق.آ.د.م) و در غیر این صورت، با ابرام رأی قطعی نخست، جایی برای ارجاع به دادگاه هم‌عرض باقی نمی‌ماند و آن رأی قطعی، نهایی می‌شود. به باور نگارنده بر پایه ماده ۳۷۶ ق.آ.د.م، بدون نقض حکم دوم نمی‌توان به سراغ رسیدگی فرجامی از حکم اول رفت، زیرا مادام که حکم دوم نقض نشود، حکم اول را نباید در معرض رسیدگی فرجامی قرار داد. با نقض حکم دوم و اعلام بی‌اعتباری آن است که امکان رسیدگی فرجامی از حکم اول فراهم می‌گردد و اگر دیوان عالی کشور آن را مخالف قانون یافت، با نقض حکم اول نیز رسیدگی را به دادگاه هم‌عرض دادگاه صادرکننده حکم قطعی اول می‌فرستد. چنانچه از رأی قطعی نخست، در زمان و مهلت خود، فرجام‌خواهی و سپس ابرام شده باشد، دیگر در رسیدگی فرجامی به‌جهت مغایرت دو رأی قطعی، از سوی همان شعبه یا شعبه دیگر دیوان عالی کشور قابل نقض نیست، زیرا رسیدگی فرجامی از رأی قطعی، فقط یک بار انجام می‌پذیرد و برای بار دوم، شدنی و قانونی نیست.

۶. نقض رأی به سبب صدور آرای مغایر در حقوق تطبیقی

در این قسمت برای یافتن راه‌حل صدور آرای مغایر از دادگاه‌ها در حقوق تطبیقی، نگاهی به حقوق آیینی دو کشور فرانسه و انگلستان و رویکرد دو نظام حقوقی یادشده برای برون‌رفت از این چالش قضایی خواهیم انداخت.

۱.۶. نقض رأی به سبب صدور آرای مغایر در قواعد آیینی فرانسه

قانون آیین دادرسی مدنی فرانسه (ق.آ.د.ف) افزون بر بیان یک قاعده حقوقی برای پایش قانونی آرای قضایی در دیوان عالی کشور، به‌طور ویژه دو نص قانونی را به موضوع صدور آرای قطعی و

غیرقطعی معارض اختصاص داده است. برابر ماده ۶۰۴ اصلاحی نوامبر ۱۹۷۹ قانون آیین دادرسی مدنی فرانسه، فرجام‌خواهی عبارت از نقض رأی مورد درخواست فرجام به علت عدم انطباق آن با قواعد حقوقی یا قانونی^۱ است.^۲ بنابراین همین مفاد، همانند ماده ۳۶۶ ق.آ.د.م در ایران است. قانون آیین دادرسی فرانسه به عبارت کلی و تعریف یادشده بسنده کرده و فقط برخی جهات نقض رأی فرجام‌خواسته را از جمله در ماده ۶۱۷ اصلاحی نوامبر ۱۹۷۹ ق.آ.د.م فرانسه^۳ آورده است. وفق مستند قانونی اخیر، مغایرت و تناقض آرای قضایی زمانی قابل استناد است که ادعای عدم پذیرش مبتنی بر اعتبار امر مختومه در برابر قضات ماهوی مطرح شده، ولی قاضی ماهوی آن را نپذیرفته باشد. در این صورت، فرجام‌خواهی از رأی دوم به عمل می‌آید. در صورت احراز مغایرت دو رأی، رأی مؤخر به نفع و به اعتبار درستی حکم اول، بی اعتبار می‌شود.

ماده ۶۱۸ اصلاحی نوامبر ۱۹۷۹ ق.آ.د.م فرانسه^۴ نیز ناظر بر تصمیمات و آرای غیرقطعی مغایر با یکدیگر است، به نحوی که هیچ‌یک از آنها قابل شکایت از طرق عادی نیست. این شیوه شکایت، استثنایی بر ماده ۶۰۵ ق.آ.د.م.ف است که برابر آن فرجام‌خواهی فقط از آرای تجدیدنظرنشده است. اگر یکی از تصمیمات قبلاً مورد فرجام‌خواهی قرار گرفته و رد شده باشد، حتی پس از انقضای مهلت مقرر در ماده ۶۱۲ نیز می‌توان درخواست فرجام از هر دو رأی را داد. نکته اساسی این است که درخواست فرجام باید نسبت به هر دو تصمیم باشد؛ در صورت احراز مغایرت، دیوان عالی کشور یکی از این دو تصمیم یا چنانکه باید، هر دو را نقض خواهد کرد.

1. non-conformité du jugement qu'il attaque aux règles de droit.

2. Article 604 Code of Civil Procedure in France: "Le pourvoi en cassation tend à faire censurer par la Cour de cassation la non-conformité du jugement qu'il attaque aux règles de droit."

3. Article 617 Code of Civil Procedure in France: "La contrariété de jugements peut être invoquée lorsque la fin de non-recevoir tirée de l'autorité de la chose jugée a en vain été opposée devant les juges du fond.

En ce cas, le pourvoi en cassation est dirigé contre le jugement second en date ; lorsque la contrariété est constatée, elle se résout au profit du premier."

4. Article 618 Code of Civil Procedure in France: "La contrariété de jugements peut aussi, par dérogation aux dispositions de l'article 605, être invoquée lorsque deux décisions, même non rendues en dernier ressort, sont inconciliables et qu'aucune d'elles n'est susceptible d'un recours ordinaire ; le pourvoi en cassation est alors recevable, même si l'une des décisions avait déjà été frappée d'un pourvoi en cassation et que celui-ci avait été rejeté.

En ce cas, le pourvoi peut être formé même après l'expiration du délai prévu à l'article 612. Il doit être dirigé contre les deux décisions ; lorsque la contrariété est constatée, la Cour de cassation annule l'une des décisions ou, s'il y a lieu, les deux."

۲.۶. نقض رأی به سبب صدور آرای مغایر در قواعد آیینی انگلستان

در قواعد آیین دادرسی مدنی انگلستان، جهات فرجام و تجدیدنظر از رأی دادگاه شمارش و احصا نشده است، بلکه اسباب و جهات نقض رأی، بیشتر در یک عنوان کلی که دسترسی به عدالت است، چهره می‌کند. این نگرش (انطباق رأی با قواعد قانونی و حکمی به‌طور کلی موضوع ماده ۳۶۶ ق.آ.د.م)، برخلاف آنچه در قوانین دادرسی مدنی ایران برای شمارش جهات نقض فرجامی از سال ۱۲۹۰ تاکنون پیش‌بینی شده (مانند شمار جهات نقض مقرر در مواد ۳۷۱ تا ۳۷۵ ق.آ.د.م)، در رویه دیوان عالی کشور ایران نیز دیده می‌شود.^۱

نظام تجدیدنظر برای اطمینان از اینکه تصمیمات قضایی دادگاه‌ها^۲ درست و قانونی باشند، طراحی شده‌اند. در آنجا یک نفع عمومی مستحکم^۳ در خصوص تصمیمات قضایی قطعی و الزام‌آور وجود دارد و همچنین یک آیین تجدیدنظرخواهی نامحدود^۴ که این هدف یعنی نفع عمومی را از طریق تشویق طرف دعوای ناموفق^۵ در دادرسی به داشتن فرصت دیگری برای رسیدگی دوباره، تضعیف می‌کند. خنثی کردن و از اثر انداختن تعادل میان تشویق به قطعیت رأی و تصحیح کردن اشتباهات آسان نیست و برخی از پیچیدگی‌هایی که در قلمرو تجدیدنظر مطرح می‌شود، آن را روشن می‌کند. به گفته لرد دونالدسون، سؤال اصلی این است که با نگاهی به موضوع به‌نحو عینی، آیا اسباب و جهات کافی برای باور به اینکه نه‌تنها آن دعوا به گونه متفاوتی

۱. رأی وحدت رویه شماره ۱۰۷۹ مورخ ۱۳۳۷/۰۳/۳۰ هیأت عمومی دیوان عالی کشور با موضوع محسوب نشدن رأی محرومیت از حق رانندگی یا تصدی وسایل نقلیه موتوری از موجدات نقض: «گرچه در مواد ۴۳۰ و ۴۴۹ آیین دادرسی کیفری به‌طور کلی نقض احکام ممیز عنه را در موارد نقض قوانین در باب تقصیر و مجازات آن یا عدم رعایت اصول و قوانین محاکمات جزایی فرض نموده و موارد آن در قانون پیش‌بینی نشده است و لکن برحسب مستنبط از اصول و قواعد کلی نقض حکم ناظر به جهاتی است که تخلف به اندازه‌ای مهم باشد که در حکم محکمه مؤثر شود و در اثر تجدید رسیدگی به منظور حفظ حقوق اصحاب دعوی یا صیانت قانونی جبران گردد از قبیل عدم تشکیل محاکم مطابق مقررات قانونی یا عدم صلاحیت ذاتی یا عدم اجرای محاکمه علنی یا سرّی در موارد مقرر یا مستدل نبودن حکم یا مسامحه و امتناع دادگاه از انشای رأی و تعیین تکلیف نسبت به خواسته هریک از اصحاب دعوی یا وجود تناقض در احکام صادر یا عدم توجه به دلایل به‌منظور اثبات یا دفاع از دعوی و سایر امور مهمه که خللی بر ارکان حکم وارد می‌سازد و الاً نقص در اثر علل غیرمهم جز تراکم و رسیدگی مجدد در دادگاه دیگر که مایه تطویل و اشغال اوقات محاکم و جامعه می‌باشد نتیجه‌ای نخواهد داشت و در این مورد چون مواد ۱ و ۲ قانون تشدید مجازات رانندگان محرومیت از حق رانندگی یا تصدی وسیله موتوری را در مدت مقرر به ترتیب راجع به نوع تخلف نسبت به راننده یا متصدی وسیله موتوری صراحتاً پیش‌بینی و قید نموده و ابهام و اجمالی در آن نیست به فرض این که دادگاه در ضمن انشای رأی دایر به محرومیت از حق رانندگی جمله (یا تصدی به وسایل موتوری) را که ناظر به جرم دیگری است اشتهاً ذکر نماید می‌رساند قید جمله مذکور صرفاً محمول بر اشتباه بوده و نقض آن به این علت موافق با منظور و مواد قانونی فوق و مستنبط از اصول نیست، بنابراین حکم شعبه هشتم صحیح بوده و بر وفق قانون شناخته می‌شود».

2. Judicial decisions

3. Strong public interest

4. Open-ended appeals system

5. To have another bite at the cherry

باید مورد تصمیم‌گیری قضایی در دادگاه قرار می‌گرفت، بلکه با لحاظ همه شرایط و اوضاع و احوال، می‌تواند نزد دادگاه تجدیدنظر ثابت شود که در رسیدگی پیشین، جهات و اسبابی برای نقض یافته‌های قاضی^۱ به چشم می‌خورد (Maurice kay et al., 2015: 1274). در حقوق آیینی انگلستان، موضوع پژوهش حاضر از زاویه اعتبار امر مختوم مورد توجه است. اعتبار امر قضاوت شده به سه گونه در بررسی نویسندگان حقوق دادرسی در زمینه قواعد دادرسی مدنی سال ۱۹۹۸ دیده می‌شود. این قاعده (استاپل؛ منع) سه شکل محدود به خود می‌گیرد؛ اولین شکل آن، نوع محدودی است که به عنوان منع از طریق امر مختوم^۲ (موضوعی که مورد اتخاذ تصمیم واقع شده)، شناخته می‌شود. در دومین مورد، یک شکل گسترده‌تری نسبت به استاپل (منع) وجود دارد که اولین بار در قضیه هندرسون علیه هندرسون^۳ به عنوان سبب دعوای استاپل شناخته شد. این قاعده بر اساس نظم عمومی ترغیب و ترویج قطعیت در دعوای (مشروط به وجود شرایط استثنایی) و ممانعت هریک از طرف‌های دعوای در آن موردی که حکم صادر شده، از اقامه هر نوع موضوعی که می‌توانسته در دعوایی که قبلاً قضاوت شده^۴ حل و فصل شود، پایه‌ریزی شده است. سومین نوع استاپل که به عنوان موضوع منع^۵ شهرت یافته، بر اساس خود نظم عمومی^۶ استوار شده است (Maurice kay et al., 2015: 75-76 & William rose et al., 2005: 28).

در مانع موضوعی^۷، اگر موضوعات و خواسته‌های دعوای پیشین^۸ با موضوعاتی که در دعوای پسینی^۹ مطرح شده، یکسان باشند، مگر اینکه ادعای تقلب و یا با ساخت و پاخت (تبانی) شود، یک منع مطلق در دادرسی بعدی^{۱۰} به وجود می‌آید. در جایی که موضوع مورد تصمیم در دعوای قبلی میان طرفین، هسته یک دعوای دوم بین همان اطراف دعواست، تمام دعوای دوم باطل و بی‌اعتبار خواهد بود. مانع موضوعی دعوای مانند سبب دعوای مورد منع^{۱۱}، فقط نسبت به موضوعاتی که به طور قطعی و نهایی مورد رأی و تصمیم در یک دعوای قرار گرفته‌اند، اعمال می‌شود. این قاعده در جایی که همان موضوع در داور^{۱۲} مورد تصمیم و رأی قرار گرفته نیز اجرا می‌شود (Maurice kay et al. 2015: 556.no4.4 & 33.16).

1. Reversing the judge's findings
2. Estoppel by res judicata
3. Henderson v. Henderson (1843)
4. Adjudicated claim
5. Issue estoppel
6. The same public policy
7. Issue estoppel
8. Earlier claim
9. Later claim
10. Later proceedings
11. Cause of action estoppel
12. Arbitration

نکته بنیادین در خصوص دعوای دوم و حاکمیت اعتبار امر قضاوت شده بر همان دعوا، آن است که از آیین و فرایند دادرسی، سوءاستفاده یا بهره‌مندی ناروا می‌شود. در بسیاری از پرونده‌ها، خواهان که نمی‌تواند خواسته خود را به علت تحریم‌ها و موانع قانونی^۱ به دست بیاورد، قادر است دادرسی تازه‌ای را با این ادعا که همان سبب دعوا به علت مدت محدود سپری نشده، آغاز کند. آغاز کردن دعوای دوم پس از دادرسی‌های پیشین که بی‌اعتبار شده، ممکن است نادرست‌کاری یا سوءاستفاده از فرایند رسیدگی محسوب شود. در رأیی که در سال ۱۹۸۱ یعنی قبل از تصویب قواعد دادرسی مدنی^۲ صادر شده^۳، اعلام شده است که اگر بی‌اعتبار شدن دعوای دوم به علت تقصیر عمدی و جسورانه^۴ باشد، به طور معمول سوءاستفاده از فرایند دادرسی است؛ مگر اینکه در آنجا یک توضیح قانع‌کننده‌ای برای پیروی نکردن از قرار اصلی، وجود داشته باشد.

(Maurice kay et al.2015:803.no48.53)

در حقوق شکلی و آیینی انگلستان، یک بازنگری قضایی^۵، شیوه‌ای است که از طریق آن، دادگاه‌ها اقدام اداری^۶ از سوی مراجع عمومی^۷ را مدیریت و کنترل می‌کنند. این مراجع عمومی شامل دادگاه‌های نخستین^۸ و دیوان‌ها^۹ نیز می‌شود. البته در همان جا تأکید شده است که بازنگری قضایی یک صلاحیت نظارتی^{۱۰} است که به جای صلاحیت تجدیدنظر^{۱۱}، اقدام اداری را بازبینی می‌کند (Maurice kay et al.2015: 1324. no77.1) و یک تجدیدنظرخواهی از تصمیم محسوب نمی‌شود، ولی بازنگری از شیوه‌ای که در آن روش تصمیم ساخته شده است؛ هدف از بازنگری قضایی، اطمینان از رفتار منصفانه با شخص از سوی تعداد زیادی از مقامات است؛ خواه قضایی، شبه‌قضایی^{۱۲} یا اداری (Stuart sime, 2005: 490. no 44). به باور نگارنده صلاحیت و شیوه رسیدگی در بازنگری قضایی انگلستان، از نوع صلاحیت دیوان عدالت اداری و آیین رسیدگی آن برای نظارت قضایی بر اقدامات، تصمیمات و مصوبات مراجع عمومی و دستگاه‌های دولتی در ایران است. یکی از جهات نقض و ابطال در بازنگری قضایی، سوءاستفاده از اختیار یا

-
1. Sanctions
 2. Civil Procedure Rules (1998)
 3. Janov v. Morris (1981)
 4. Intentional and contumelious default
 5. Judicial review
 6. Administrative action
 7. Public bodies
 8. Inferior courts
 9. Tribunals.
 10. Supervisory jurisdiction.
 11. Appellate jurisdiction.
 12. Quasi – judicial

انتظار مشروع بنیادین^۱ از سوی مقام عمومی^۲ است. (Maurice kay et al., 2015: 1337. no77.19). جهات^۳ بازنگری قضایی عبارت از غیرقانونی بودن^۴، نامناسب بودن آیینی^۵ و منطقی نبودن^۶ تصمیم مورد شکایت است. (Maurice kay et al. 2015, 492. no44.1.3).

در قواعد دادرسی مدنی انگلستان، همه طرق شکایت از آرای دادگاه‌ها نزد دادگاه بالاتر (دادگاه تجدیدنظر^۷) یا دادگاه عالی^۸ (دیوان عالی کشور)، شیوه تجدیدنظر نام دارد. هدف از تجدیدنظر، دسترسی به عدالت^۹ است. (Paula loughlin and Stephen m gerlis, 2004: 579-580 & Maurice kay et al., 1275.no 74.4). بایسته است پیشاپیش و نخست اجازه رسیدگی تجدیدنظر^{۱۰} صادر شود، مگر اینکه قواعد دادرسی آن را استثنا کرده باشد (پاراگراف ۳ ماده ۵۲ قواعد دادرسی مدنی^{۱۱}).

(Victoria williams, 2005: 504-505; Paula loughlin et al: 581) چیزی مانند قرار قبولی اعاده دادرسی که در آیین دادرسی مدنی ایران وجود دارد، در این بخش، دادگاه تالی^{۱۲} یا مرجع بالاتر و صالح به رسیدگی تجدیدنظر، نخست بررسی می‌کند که آیا درخواست تجدیدنظر را بپذیرد یا نه. اگر پذیرفت، اجازه می‌دهد (Paula loughlin and Stephen m gerlis, 2004: 581-582 & Maurice kay et al., 1282.no74.17). روشن است که در چارچوب رسیدگی به درخواست تجویز تجدیدنظر، اگر مرجع عالی آن دعوای مورد رأی تجدیدنظرخواسته را مشمول امر مختوم دید، آن را برای نقض به جهت سوءاستفاده خواهان از فرایند دادرسی و یا قانونی نبودن آن می‌پذیرد.

دادن اجازه تجدیدنظر^{۱۳} برابر ماده ۵۲ قواعد دادرسی مدنی انگلستان^{۱۴} فقط در دو مورد انجام می‌شود: ۱. جایی که به تشخیص دادگاه، تجدیدنظرخواهی با احتمال واقعی موفقیت‌آمیز^{۱۵} است،

-
1. Abuse of power/Substantive legitimate expectation
 2. Public authority
 3. Grounds
 4. Illegality
 5. Procedural impropriety
 6. Irrationality
 7. Court of appeal
 8. Supreme Court
 9. Access to justice
 10. Permission to Appeal
 11. CPR, r.52.3
 12. Lower court
 13. Granting of permission to appeal
 14. CPR, r.52.3(6)
 15. Real prospect of success

۲. در درخواست تجدیدنظر، برخی جهات قانع کننده دیگر وجود دارد که به آن علت باید تجدیدنظرخواهی را استماع کرد (Paula loughlin and Stephen m gerlis:583).

نتیجه

موضوع بنیادین این پژوهش، جستاری در چگونگی صدور دو رأی قطعی متعارض با وجود سایه قاعده اعتبار امر قضاوت شده بر رأی نخست و یا سقوط دعوا و قابل استماع نبودن دوباره همان دعوی پیشین است. این مطلب سبب طرح این پرسش شایان می شود که در فرض مغایرت دو رأی قطعی با یکدیگر، کدام یک معتبر و کدام یک بی اعتبار است و چه شیوه آیینی برای برون رفت از این چالش قضایی در قانون پیش بینی شده است؟ آنچه بنیاد بند ۴ ماده ۳۷۱ ق.آ.د.م را می سازد، پاسداشت قاعده اعتبار امر قضاوت شده و گاه قابل استماع نبودن دعوا به علت سقوط آن است. پژوهش حاضر ما را به این برآیند می رساند که افزون بر شناسایی دو رأی مغایر هم و همانا حکومت اعتبار امر مختوم بر دعوا و رأی اول یا استماع ناپذیری دعوا به سبب سقوط و فروپاشی آن، باید پیشینی و پسینی بودن هریک از دو رأی را به اعتبار تاریخ صدور و قطعی شدن آنها، یافت و آنگاه سراغ فرجام پذیری رأی قطعی دوم را گرفت. از همین سخن کوتاه می توان پی برد که هر کدام از دو رأی که زودتر صادر و قطعی شود، سایه قاعده اعتبار امر قضاوت شده را بر سر خود دارد و از آن پس، اطراف همان دعوا یا دعاوی مرتبط و مغایر با خود را از اقامه دوباره آن، باز می دارد. بر همین پایه مهلت فرجام از رأی دوم، از تاریخ آخرین ابلاغ هریک از دو حکم قطعی آغاز و شمارش می شود. رأی قطعی دوم به علت برخورد با مانع دعوی مختوم موضوع رأی قطعی اول، بی اعتبار است و به تشخیص دیوان عالی کشور در رسیدگی فرجامی، شکسته و گسیخته خواهد شد.

رأی قابل درخواست فرجامی، همان رأی قطعی دوم است که در تاریخی پس از رأی قطعی پیشین صادر می شود و از سوی ذی نفع یعنی متضرر یا دادباخته رأی دوم، درخواست فرجام می شود. با این ترتیب هر دو رأی قطعی مغایر یکدیگر پس از فرجام خواهی ذی نفع، در معرض رسیدگی فرجامی دیوان عالی کشور قرار می گیرد. تصمیم دیوان عالی کشور در گسیختن رأی قطعی دوم، از گونه نقض بلارجاع است، زیرا با وجود رأی قطعی نخست و حاکمیت امر مختوم بر دعوی موضوع آن، برپایی دوباره همان دعوا یا دعاوی مرتبط و مغایر امر مختوم، سوءاستفاده از حق دادخواهی و قواعد آیینی محسوب می شود، بنابراین حتی صدور رأی جدید در آن خصوص، چون نقض قانون مربوط به اعتبار امر قضاوت شده است، به علت باشندگی و اعتبار قانونی و قضایی رأی اول، نیازمند یک رسیدگی دیگر در ماهیت آن دعوا نیست. نقض رأی دوم در رسیدگی فرجامی، مانع از شکستن رأی اول به علت مخالفت آن با قانون در پایان همان

رسیدگی فرجامی نیست. در این صورت نقض رأی اول دیگر از نوع بلارجاع نیست و برای رسیدگی ماهوی پس از نقض، به همان دادگاه یا دادگاه همعرض فرستاده و سپرده خواهد شد.

بیانیه نبود تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را شامل پرهیز از دزدی ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره، به‌طور کامل رعایت کرده است.

قدردانی

از سردبیر محترم فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران جناب آقای دکتر محمود کاظمی و همچنین سرکار خانم صادقی مسئول محترم اجرایی مجله برای همراهی مسئولانه و شکیبایی‌شان بسیار سپاسگزارم. همچنین سپاس‌مندم از فرزند عزیزم مهرداد که برای تحصیل دانش، تلاش و کوششی شایسته دارد و از سرکار خانم دکتر مریم احمدی پرتوی نیز قدردانی می‌نمایم.

منابع

- حسن‌زاده، مهدی (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی جهات فرجام در حقوق ایران و فرانسه. دو فصلنامه علمی حقوق تطبیقی دانشگاه مفید، (۲۳)، ۶۱-۷۸
- حیاتی، علی عباس (۱۴۰۰). بررسی جهات مغایرت آرا در طرق فوق‌العاده شکایت از آرا. فصلنامه علمی دیدگاه‌های حقوقی قضایی، ۲۶ (۹۳)، ۹۱-۱۰۸
- شمس، عبدالله (۱۳۸۲). موافقت‌نامه داوری و صلاحیت دادگاه. مجله تحقیقات حقوقی دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، (۳۷)، ۱۱-۴۳
- شمس، عبدالله (۱۳۸۷). آیین دادرسی مدنی دوره پیشرفته، ج ۲، تهران: دراک.
- شمس، عبدالله (۱۳۹۳). سبب، امور موضوعی و توصیف آنها در دعوای مدنی. مجله تحقیقات حقوقی دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، (۶۵)، ۱-۲۴
- https://law.mofidu.ac.ir/article_47025.html (۸ شهریور ۱۴۰۴)
- https://jlviews.ujss.ac.ir/article_703658.html (۸ شهریور ۱۴۰۴)
- https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/article_105363.html (۸ شهریور ۱۴۰۴)
- https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/article_56145.html (۸ شهریور ۱۴۰۴)

- کاتوزیان، ناصر (۱۳۶۸). *اعتبار امر قضاوت شده در دعوی مدنی*. تهران: کانون وکلای دادگستری.
- کشاوری صدر، محمدعلی (۱۳۵۱). *تجدید رسیدگی؛ طرق فوق العاده رسیدگی در امور مدنی*. بی جا: چاپخانه مرد مبارز.
- متین دفتری، احمد (۱۳۷۸). *آیین دادرسی مدنی و بازرگانی، دوره دوجلدی، ج ۲*. تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.
- مجموعه رویه قضایی، آرای هیأت عمومی دیوان عالی کشور از سال ۱۳۲۸ تا سال ۱۳۴۲ (۱۳۵۲). ج ۲، آرای مدنی، بی جا، آرشیو حقوقی کیهان.
- نهرینی، فریدون (۱۳۹۰). *تشخیص ماهیت و نوع رأی دادگاه. فصلنامه حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران*، (۲)، ۳۰۱-۳۲۰.
- DOI:20.1001.1.25885618.1390.41.2.18.8
- نهرینی، فریدون (۱۳۹۷). *ایستایی/اجرای حکم دادگاه*. تهران: گنج دانش.
- نهرینی، فریدون (۱۴۰۰). *آیین دادرسی مدنی*. ج ۱، ۲ و ۳، تهران: گنج دانش.
- نهرینی، فریدون (۱۴۰۱). *آیین دادرسی مدنی «شیوه‌های عادی شکایت از رأی دادگاه و چگونگی بازنگری آن»*. ج ۴، تهران: گنج دانش.
- واحدی، قدرت‌الله (۱۳۷۷). *آیین دادرسی مدنی*. کتاب دوم، تهران: میزان.

References

- Collection of judicial cases, Opinion of supreme court, Civil court decision from 1949 -1973, 2, Keyhan legal archives.* [In Persian]
- Hasan zadeh, M. (2012). A comparative study of causes of appeal to the supreme court in Iranian and French law. *Journal of comparative law*, 23. 61-78 https://law.mofidu.ac.ir/article_47025.html (Accessed 30 August 2025). [In Persian]
- Hayati, A. (2021). Investigation the inconsistency of judgments in extraordinary ways of protesting against judgments with a comparative study in the civil procedure of Iran and France. *The quarterly journal of judicial law views*, 26(93), 91-108 https://jlvviews.ujss.ac.ir/article_703658.html (Accessed 30 August 2025) [In Persian]
- Katouzian, N. (1990). *The validity of Re Judicata in civil cases*, Tehran, Iran bar association Publications, [In Persian]
- Keshavarz Sadr, M. (1972). *Appeal procedure Extraordinary methods of Proceeding civil matters*. Mardemobarez publication. [In Persian]
- Loughlin, P.& Gerlis, S. (2004). *Civil Procedure*. Great Britain: Cavendish Publishing.
- Marcus, R. L.& Sherman, E. & Erichson, H. (2010). *Complex Litigation: Cases and Materials on Advanced Civil Procedure*. West (A Thomson Reuters Business).

- Matin Daftari, A. (1999). *Civil & Commercial Procedure*. Vol. 2, Majd Scientific and Cultural Association Publications.
- Nahreini, F. (2012). Identifying the nature & type of court judgment. *Private law studies quarterly faculty of law and political science*, 41(2), 301-320 DOI:20.1001.1.25885618.1390.41.2.18.8 [In Persian]
- Nahreini, F. (2018). *Stay of judgment's enforcement*, Tehran, Ganjedanesh Publications. [In Persian]
- Nahreini, F. (2021). *Civil procedure*. Vol.1, 2, 3, Ganjedanesh Publications. [In Persian]
- Nahreini, F. (2022). *Civil procedure*. Vol.4, Tehran, Ganjedanesh Publications. [In Persian]
- Rose, W., Stuart Sime & Derek French (2005). *Civil Practice*. Oxford university press.
- Kay.M (Editor-In-Chief) & Stuart .S & French.D (2015) *lackstone's Civil Practice*. Oxford.
- Shams, A. (2008). *Civil procedure advanced course*. 2, Tehran, Drak Publication. [In Persian]
- Shams, A. (2014). *Cause, subject matters & their description in civil litigation*, 17(65), 1-24.
- https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/article_56145.html (Accessed 30 August 2025) [in Persian]
- Shams, A. (2020). *Arbitration agreement & court jurisdiction*, legal research quarterly shahid beheshti university faculty of law, 6(37), 11-43 https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/article_105363.html (Accessed August 2025). [in Persian]
- Stuart.S (2005). *A Practical Approach to civil procedure*, Oxford.
- Vahedi, Gh. (1998). *Civil procedure*. Vol.2, Mizan Publication. [In Persian]
- Williams, V. (2005). *Civil Procedure Handbook*, Oxford University Press.